

МАНІПУЛЯЦІЯ

В МОВЛЕННЄВІЙ КОМУНІКАЦІЇ

монографія

А. А. Калита
О. В. Клименюк
Л. І. Тараненко

Київ
2024

А. А. Калита
О. В. Клименюк
Л. І. Тараненко

МАНІПУЛЯЦІЯ
В МОВЛЕННЄВІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Монографія

Київ
2024

УДК 81:808.1

K17

Затверджено до друку рішенням Ученої ради
факультету лінгвістики КПІ ім. Ігоря Сікорського
(Протокол № 12 від 27 червня 2024 р.)

Рецензенти:

Ільченко О. М., д. філол. н., професор, завідувач кафедри іноземних мов Центру наукових досліджень і викладання іноземних мов Національної академії наук України;
Корнева З. М., д. пед. н., професор, декан факультету лінгвістики КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Калита А. А.

K17 Маніпуляція в мовленнєвій комунікації : монографія / А. А. Калита,
О. В. Клименюк, Л. І. Тараненко. – К.: Тропеа, 2024. – 184 с.
ISBN 978-617-8268-34-3

У монографії з позицій ортодоксально-альтернативного підходу моністичної діалектики викладено елементи концептуально-синергетичних основ сучасного наукового опису низки явищ маніпуляції в мовленнєвій комунікації. Представлено результати: ядерно-змстового матричного аналізу наявних визначень поняття мовленнєвої маніпуляції; розроблення методології та алгоритму формулювання мети маніпуляції; моделювання процесів породження й декодування смислу маніпулятивного впливу; аналізу системи стратегій, тактик і засобів маніпулятивного впливу; обґрунтування метакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів комунікантів; моделювання механізму маніпулятивного впливу в комунікації; опису особливостей флуктуації психофізіологічної енергії мовця і реципієнта.

Монографію призначено для професійних дослідників-когнітивістів різних областей наукового знання, викладачів, здобувачів другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти та їхніх наукових керівників.

In the monograph, from the standpoint of the orthodox-alternative approach of monistic dialectics, the authors outline the elements of conceptual synergistic foundations that serve for the present-day scientific description of a number of manipulation phenomena taking place in communication.

The monograph presents the following results of a scientific search: the content-based matrix analysis of existing definitions of what speech manipulation is; methodology and algorithm for formulating the goal of manipulation; modelling the processes of generation and decoding of the manipulative influence essence; analysis of the system of strategies, tactics, and means conveying manipulative influence; substantiation of the mega-classification of the interlocutors' instincts, emotions, and feelings; modelling the mechanism of manipulative effect in communication; description of the speaker's / recipient's psychophysiological energy fluctuation.

The monograph is intended for professional researchers in various fields of cognitive studies as well as for lecturers, students of the second (master's) and third (PhD) levels of higher education and their academic supervisors.

УДК 81:808.1

ISBN 978-617-8268-34-3

© Калита А. А., Клименюк О. В.,
Тараненко Л. І., 2024

ЗМІСТ

Замість передмови	5

Від авторів	11

Розділ 1.

Мовленнєва маніпуляція: визначення, функція, специфіка реалізації	12

1.1. Наявні визначення поняття мовленнєвої маніпуляції	13
1.2. Методологія та алгоритм формулювання мети маніпуляції	21
1.3. Класифікація понять для опису мети маніпуляції	25
1.4. Матриця змістових елементів мети мовленнєвої маніпуляції	29
1.5. Породження та декодування смислу маніпулятивного впливу	37

Розділ 2.

Система цілей і засобів маніпулятивного впливу в комунікації	49

2.1. Проблема аналізу стратегії, тактик і засобів суттєвого впливу	50
2.2. Методологія аналізу визначень стратегій і тактик суттєвості	51
2.3. Ієрархія понять «стратегія», «тактика», «метод», «спосіб» і «засіб»	60

Розділ 3.

Формування мегакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів	70
3.1. Уведення у сутність проблеми.....	71
3.2. Мегакласифікація інстинктів, емоцій і почуттів.....	89
3.3. Психофізіологічна енергія системи «інстинкти – почуття»	112
3.4. Уніфікована робоча класифікація інстинктів	124
3.5. Типові моделі взаємодій інстинктів, емоцій, почуттів	140

Розділ 4.

Механізми актуалізації маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію ..	154
4.1. Необхідність і мета дослідження	156
4.2. Методологічна концепція розгляду проблеми	157
4.3. Модель механізму маніпулятивного впливу в комунікації	160
4.4. Особливості флуктуації психофізіологічної енергії мовця	163
4.5. Взаємодія просторів комунікативних культур мовця та слухача	169
4.5. Висновки і перспективи подальших наукових пошуків	174

Замість післямови.....	175
Використані джерела	176
Інформація про авторів.....	180

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

*Дао породжує одне,
одне породжує два,
два породжують три,
а три – все суще.*

Лао-Цзи

*Геній дарує нам коди-уро-
ки, що діяти здатні довгі
роки...*

О. В. Клименюк

Із глибин століть прадавніх перед тим, хто істинну шукав, як правильно її шукати, проблема часто виникала, що з сивих тих часів менш актуальною не стала. Світ наукових студій на початку проблеми цю вирішував нескладно. Він чітко поділяв можливі міркування на два підходи непорушні, яким такі чудові визначення дав: один назвав моністичним, інший – діалектичним.

За цих умов, обравши підхід моністичний, у природі явищ всіх ми мали вбачати єдиний механізм причин, подій і суджень. Словами іншими, монізм як спосіб розгляду розмаїття всього

існуючого у світі з погляду єдиної основи, субстанція ім'я якої. У разі другого підходу вимагалось розглядати всі, без винятку, механізми розвитку подій та явищ з позицій суперечностей простих, що їх породжувати здатні. Такій підхід, що назву діалектики отримав, став методом поширеним у працях наукових.

Здавалося б, що все іде чудово. Та стала заважати загальнонауковому полку постійно перемоги здобувати наявність усім відомого всесвітнього зв'язку. Так, саме так, оскільки з позиції цього славнозвісного зв'язку причин і наслідків, під тиском наукового знання, що з часом неминуче приростало, двох ортодоксально неухильних цих підходів стало мало. До того ж, уже пізнаний по суті, сам механізм всесвітнього зв'язку дослідників на кворумі присутніх переконав, що в методології поєднання підходів двох, ознаки будь-якої еклектики відсутні, що одночасний неминучий розвиток наук суміжних наполегливо привертав дослідників увагу до самого ядра загальнонаукової проблеми: як пізнавати, методологію яку застосувати.

Не перебільшуючи навіть трохи, слід сказати: вся справа полягає нині в тому, що в межах спільного космічного буття нас змушує життя довкіл-

ля пізнавати так, щоб кожен факт та зроблені при цьому науково невеличкі кроки було логічно інтегровано в системи майже кібернетичних блоків.

Зрозуміло, що до цього реальність наукова готувала нас давно й поступово. Початок був простим. Після епохи диференціації наук активної потреба поставала практична у комплексах розумно інтегрованих, придатних для охоплення та фокусування наукою здобутих знань. Так виникали комплекси наук суміжних на кшталт фізичної хімії, хімічної фізики, соціальної психології, психолінгвістики і т. ін.

Та цього, вочевидь, вже було мало, оскільки вслід за ними епоха міждисциплінарних наукових студій наставала. Тут, як це не буде дивно, серед результатів пошуків нових міждисциплінарних когнітивістика напрочуд стала лідером єдиним. З одного боку, когнітивістика – активна пізнавальна штука, проте ж, із іншого, – методологічну її базу простою не назвеш. Якщо йдеться про елементарне, то вистачить, мабуть, для формування шуканої бази класичних знань психолога, лінгвіста, соціолога. Проте подальший багатоаспектний чи системний розгляд когнітивних явищ вже більш складної праці потребує, а, отже, й щонайменше знання з таких наук, як лінгвістичні,

психологічні, соціальні, математичні, фізіологічні та фізичні.

Як бачимо, вважати не буде хибно, що для пізнання складних процесів мовленнєво-дієвих методологія системна особлива нам потрібна. Оскільки методологією звать знання, що поєднати здатне низку наукових принципів, ідей, методів, дій і засобів у систему пізнання цілком логічну, то стало зрозумілим всім, що марно цілі ставить навмання, коли прийшов вже час системного знання. До того ж принцип наступності знання нам низку дав підказок про можливість уведення в підхід сучасний монізму з діалектикою разом. То вчинивши саме так – їх органічно поєднавши без будь-якої еkleктики – ми мовою сучасної науки позначили свій шуканий підхід поняттям системним – моністичної діалектики.

Монізм у ньому вбачається у тому, що організм людини є єдине психофізіологічної енергії джерело і є єдиним механізмом перерозподілу її під час перебігу процесів когнітивних. А діалектики закони виявляються у тому, що всі інстинкти, почуття, бажання, відчуття та інше є тими суперечностями крайніми, що здійснюють свій неминучий вплив в умовах певних на результат перебігу всіх нам відомих когнітивних явищ. За цих умов

єдиний механізм ортодоксальний, що спалює енергію психофізіологічну, дає можливість індивіду продукувати безкінечну кількість результатів дій і розумових, і фізичних як тих реакцій його організму на виклики й подразники, які постійно виникають у реальності, оточуючій нас.

Поки науки в розвитку своєму долали шлях тисячорічний, збиваючись подекуди зі стезі, поза увагою лишався сенс того повчання-коду, що нам про Дао залишив ще Лао-Дзи. Звернутися до сить нам до нього, щоб асоціативно зрозуміти, що саме Дао – шлях загальний будь-яких когніцій. *Одне* – психічна сфера є людини як єдність, що породжує когнітивний механізм її мислемовлення і миследій та водночас джерелом є енергії психофізіологічної. *Ті два*, що їх породжує *одне*, є, безсумнівно, суперечливі різною мірою почуття, що їх збуджують інстинкти в казані емоцій різних, а також відповідні стани індивіда або його відчуття. *А три*, що нам відомі як породжені двома, за суттю є двома постійно суперечливими полярними чинниками (інстинкт – почуття, почуття – почуття, стан – інстинкт, відчуття – інстинкт, бажання – почуття та інші їхніх взаємодій примхливі варіанти), над ними владує, тобто керує неминуче ними, те енергетично більш потужне

третє (почуття, інстинкт, відчуття, стан індивіда, його бажання, обставини перебігу когніції, мислення табу тощо). Це й призводить до безлічі реально виникаючих кінцевих результатів функціонування будь-якої когніції людської. За баченням таким, не маніпулюючи лукаво, ми сподіваємося, що все викладене нижче, безсумнівно, буде для читача корисним та цікавим.

О. В. Клименюк

ВІД АВТОРІВ

Об'єднати свої зусилля і знання під час написання цієї монографії нас спонукало бажання інтегрувати в єдину лінгвістичну картину ті міждисциплінарні знання, які завдяки наполегливій співпраці було здобуто кожним із нас за період трьох останніх десятиліть як представниками неформального творчого об'єднання «Київська фонетична школа», очолюваного професором Калитою Аллою Андріївною.

Роль особливого поштовху та креативного підґрунтя у роботі над монографією відіграло наше розуміння далекоглядного бачення Зигмундом Фройдом того, що свідомість людини завжди купається у несвідомому, а несвідоме неминуче присутнє у її свідомості. В обсязі започаткованого таким чином творчого пошуку ми спиралися на сучасний методологічний інструментарій моністичної діалектики та ортодоксально-альтернативного підходу, розробленого О. В. Клименюком – науковим консультантом «Київської фонетичної школи».

РОЗДІЛ 1.

Мовленнєва маніпуляція: визначення, функція, специфіка реалізації

*Маніпулювання свідомістю,
передсвідомим людини та,
особливо, її несвідомим ба-
зуються на збудженні енер-
гії інстинктів...*

О. В. Клименюк

Анотування суті

У розділі з'ясовано, що мовленнєва маніпуляція – феномен комунікативний, який з боку мовця без усвідомлення мети чи з усвідомленням її чітким призводити здатен до змін різких у поведінці або міркуваннях слухача та слугувати може він і засобом комунікації корисним, і небезпечним бути дуже. Показано, що мовленнєвої маніпуляції явище розглянутим може бути у ролі певної мети чи засобу маніпуляції свідомістю комуніканта та результату змін її. Наведено аналіз визначень маніпуляції типових, наявних у джерелах наукових. На базі класифікованій у розділі тієї множини понять, що ними користується нау-

ка для опису мети маніпуляції, сформовано логічний алгоритм вербалізації її. Розглянуто й узагальнену модель породження мовцем та декодування слухачем смислу маніпулятивного впливу.

1.1. Наявні визначення поняття мовленнєвої маніпуляції

Останнім часом лінгвісти, які досліджують комунікативну діяльність індивіда, дедалі інтенсивніше опановують широкий простір міжнаукового знання, що продукується низкою суміжних дисциплін. Саме з цим і пов'язано підвищення актуальності вивчення феномена маніпулятивного впливу, а також засобів і закономірностей його реалізації у комунікації.

Багаторівневість та різноспрямованість підходів до вивчення цього явища породжують у сучасних лінгвістичних працях певне розмаїття термінів, якими пропонують позначати маніпулятивні дії (див., напр., [23, с. 126–127; 32, с. 17–50]). Найчастіше автори робіт використовують такі поняття, як мовленнєвий вплив, персуазивний вплив, персуазивний дискурс, персуазивна комунікація, навіювання, маніпуляція, нейролінгвістичне

програмування, демагогія тощо. Нерідко в наукових працях фігурує термін «сугестивний вплив», що ототожнюється з поняттям «комунікація» і визначається як процес передачі індивідом вербальних стимулів з метою модифікації поведінки інших індивідів [25, с. 12] або як регулювання поведінки реципієнта і т. ін.

При цьому використовують терміни «спілкування», «мовленнєве спілкування», «мовленнєва діяльність», «комунікація», головною ознакою яких є момент взаємодії, впливу партнерів спілкування один на одного. Наприклад, існує визначення спілкування як комунікативно-соціальної діяльності з обміну різною інформацією, тобто як повідомлення адресанта адресату певного (інформативного та фактичного) змісту для впливу на його інтелектуальну та/або емоційну сферу, регулювання його практичних і ментальних дій, узгодження мовленнєвих/немовленнєвих вчинків, діяльності та стосунків – задля досягнення бажаного результату.

У системному баченні під маніпулятивним впливом у загальному сенсі запропоновано розуміти процес, який реалізується під час взаємодії двох або більше однаково упорядкованих систем, результатом якого є зміна в структурі (у просто-

рово-часових характеристиках або стані) хоча б однієї з цих систем. У цілому з цим узгоджується й таке визначення маніпулятивного впливу: психологічним цілком природно вважати такий вплив індивідуального або групового суб'єкта, який викликає або запобігає зміні психологічних характеристик і виявів індивіда-реципієнта, у тому числі таких, що належать до його діяльності / поведінки в цілому, його свідомості / несвідомого. У більш конкретному випадку під психологічним впливом розуміємо зміну психологічних характеристик особистості, групових норм, громадської думки або настроїв за рахунок використання психологічних чи соціально-психологічних закономірностей. І, нарешті, у загальному випадку акт спілкування під кутом зору його цілеспрямованості на запланований ефект запропоновано визначати як психологічний вплив.

Таке розмаїття думок видається нам природним, оскільки залежно від концептуальних підходів і рівнів розгляду загального явища маніпулятивного впливу, автори, формулюючи наведені поняття, враховують лише певну сукупність ознак, які уможливають побудову ефективних теоретичних моделей. Водночас очевидно, що питання попередньої класифікації таких ознак є на часі.

Не менш різноманітними є визначення явища комунікативної маніпуляції як процесу впливу на психічну сферу людини, представлені в лінгвістичних і психологічних джерелах (див., напр., [20, с. 51–72; 22; 27; 30]. Ці джерела містять, зазвичай, надлишок конкретної інформації про психофізіологічні механізми і вербально-гіпнотичні засоби реалізації та перебігу процесу сутестії. Крім того, в наявному полі визначень маніпуляції і сутестії часто, а часом і не цілком обґрунтовано, вживають такі пов'язані з ними поняття, як навіювання, гіпноз, зомбування, нейролінгвістичне програмування (НЛП) тощо.

У зв'язку з цим, у подальшому викладі ми будемо використовувати винятково поняття **маніпулятивного впливу**, під яким на основі інформації з енциклопедичних джерел у загальному значенні розумітимемо *комунікативний вплив на особистість (чи певну групу осіб), що призводить до частково чи повністю неконтрольованого її свідомістю виникнення певних емоційних станів, почуттів, відношень до чогось або дій, які безпосередньо не є наслідком засвоєних нею норм соціальної поведінки*.

Започаткований нами розгляд ускладнюється також тим, що переважна більшість авторів не

турбують себе необхідністю диференціювати під час опису провідні аспекти явища мовленнєвої маніпуляції: його функції, механізми, способи, прийоми і засоби реалізації. Це значною мірою затримує формування загальної міждисциплінарної наукової картини актуалізації самого феномена маніпуляції.

У зв'язку з цим у когнітивній лінгвістиці залишається актуальною необхідність теоретичного обґрунтування міждисциплінарного загальнонаукового визначення явища маніпуляції в мовленнєвій комунікації, а також у системному описі її функцій і механізмів реалізації.

За згаданих обставин слід акцентувати увагу на тому, що явища комутативної чи мовленнєвої маніпуляції ми розглядатимемо як процес реалізації мовленнєвого впливу, який відносно до самої комунікації набуває типових ознак комплексного засобу досягнення її мети.

Відповідно до цього для аналізу трактувань філологами і психологами поняття маніпуляції в мовленнєвому спілкуванні нами було сформовано матрицю альтернатив смисломістких елементів (табл. 1), що входять до складу наявних дефініцій цього явища.

Таблиця 1
Матриця альтернатив смисломістких елементів формування
поняття «маніпуляція» у філологічному і психологічному знанні

№ п/п	СТРУКТУРНІ КОМПЛЕКСИ			
	1. Цільовий	2. Технологічний	3. Духовний	4. Об'єктний
<i>основні смисломісткі елементи формування структурних комплексів</i>				
	мета	технологія	свідомість, передсвідоме, несвідоме	індивід, група, маси
<i>зміст елементів формування</i>				
1	цитування	приховане насилля	свідомість, передсвідоме	-
2	цитування	змінна внутрішнього світу	свідомість, передсвідоме	-
3	зневольення	приховане застосування влад	несвідоме	індивід
4	особистий інтерес	непрямий вплив шляхом обману	несвідоме	-
5	нав'язування вибору	прихований вплив	несвідоме	-
6	отримання перемоги	структурування внутрішнього світу	свідомість, передсвідоме	-
7	спонування до дії	обман, гра на слабкостях	свідомість, передсвідоме	індивід
8	використання когось	психологічне пригнічення	свідомість, передсвідоме	індивід

Продовження таблиці 1

9	підпорядкування своїй волі	прихований примус	несвідоме	-
10	експлуатація	психологічне пригнічення	свідомість	індивід
11	нав'язування способу дій	приховане збудження намірів	несвідоме	індивід
12	вплив на поведінку	застосування влади	свідомість, передсвідоме	маси
13	підпорядкування своїй волі	зневолення і помикання	несвідоме	індивід
14	стонування до дії	дезінформація	свідомість, несвідоме	індивід
15	зміна суспільної думки	непрямий вплив, обман	свідомість, несвідоме	маси
16	отримання вигоди	створення неправдивої активності	свідоме, передсвідоме	маси
17	нав'язування ідей, цінностей, дій	створення хибної картини реальності	свідомість, несвідоме	маси, група
18	вплив і керування	обман, зневага	передсвідоме, несвідоме	маси, група
19	стонування до конкретної реакції	провокування	передсвідоме, несвідоме	індивід
20	зміна поведінки	програмування думок і настроїв	несвідоме	маси
21	зміна психічного стану	прихований вплив	несвідоме	індивід, група
22	підпорядкування	вплив через ЗМІ	свідомість, передсвідоме	маси
23	контроль бажань	інтерактивна комунікація	свідомість, передсвідоме	індивід, група

Зазначимо, що для розроблення структурного алгоритму побудови матриці було використано відомий кібернетичний метод морфологічного аналізу складних систем [17], провідними принципами якого є ієрархічне підпорядкування елементів системи (у нашому випадку – структурні комплекси і структурні елементи) та ранжування морфологічних стовпчиків подібних за зовнішніми ознаками елементів (мета, технологія і т. ін.).

При цьому ми виходили з того, що за методологічних вимог для побудови загальної дефініції явища маніпуляції необхідно й достатньо окреслити її мету, стисло викласти технологію її реалізації, вказати конкретні сфери духовного світу реципієнта, на які спрямовано маніпуляцію, та конкретизувати об'єкт її впливу.

Аналіз структурованого в матричній формі поля альтернатив смисломістких елементів поняття маніпуляції показує, що переважна більшість наведених у ньому цілей не відповідає поставленій вище умові формулювання *загального* визначення маніпуляції, оскільки зміст кожної з цих цілей є частковим.

Крім того, не можна було ігнорувати те, що психологічною і лінгвістичною практиками наочно доведено факт існування явища маніпуля-

ції без свідомо поставленої комунікатором мети (інстинктивне наслідування батьків і друзів, захоплення співрозмовником, зачарованість дитиною тощо). Внаслідок цього й виникла необхідність у розгляді методологічних умов адекватного формулювання мети комунікативної маніпуляції.

1.2. Методологія та алгоритм формулювання мети маніпуляції

Із дослідницької практики відомо, що функційно потреба у маніпуляції у процесах комунікації виникає у мовців здебільшого через необхідність заохочення окремих індивідів та їхніх різних за кількістю груп до конкретних дій або заперечення їхніх певних уявлень. При цьому реальне розмаїття формулювань цілей маніпуляції, що актуалізуються мовцями в комунікації, є досить великим. Незважаючи на це, проведений нами попередній змістовий аналіз показав можливість не лише чіткої систематизації, а й алгоритмізації процедури формулювання мети будь-якої маніпуляції.

Щодо змісту формулювань мети маніпуляції у джерелах, які ми розглядаємо, то вони не є академічно бездоганними, оскільки занадто часто вони

вказують (табл. 1) лише або на окремі конкретні шляхи маніпуляції, або на прийоми, методи і засоби її реалізації, що також суперечить зазначеним нижче методологічним вимогам до викладу мети. Простіше кажучи, за системного підходу до аналізу проблеми стає очевидним, що в першій колонці матриці (морфологічний ряд цілей, розташованих згори до низу) ми маємо справу не із самою метою, а переважно з її підфункціями (тобто з частковими функціями впливу, що здійснюється під час мовленнєвої маніпуляції). Проте ці, підпорядковані меті маніпуляції підфункції, покликані виконувати лише роль комплексно-технологічних засобів стимулювання чи навпаки – придушення мислемовлення або мислєдій реципієнта, за рахунок яких і досягається прихований психо-комунікативний вплив мовця на реципієнтів.

Тому для поглиблення наукових уявлень щодо методологічних умов вербалізації людиною будь-якої мети незайве нагадати, що, по-перше, вони є універсальними й не залежать від того, мета чого має бути сформульована дослідником, мовцем, індивідом, представником держави чи кимось іншим. По-друге, вичерпну логіку та універсальний алгоритм академічного викладу мети наведено

нами у працях [12, с. 118–153; 16, с. 53–60]. Із зазначеного джерела стає зрозумілим, що алгоритмічний ланцюжок викладу мети маніпуляції повинен мати щонайменше такий вигляд: *кінцевий результат маніпуляції – об'єкт маніпуляції – конкретний результат маніпуляції – шлях досягнення конкретного результату*. За цим алгоритмом указують на очікуваний від маніпуляції конкретний результат і шлях/шляхи його досягнення через підфункцію чи підфункції дій мовця.

При цьому за існуючих методологічних вимог адекватність викладу мети мають контролювати неможливістю застосування до тексту її викладу двох таких запитань: «**Для чого?**» і «**Яким чином?**». Якщо хоч одне із зазначених питань виникає, то формулювання мети необхідно уточнювати.

Виходячи з існуючого алгоритму та критеріїв адекватності його застосування, розглянемо наведені у першому стовпчику матриці цілі, що мають починатися зі слова, яке вказує на конкретну користь, очікувану мовцем від результату маніпуляції. За нашими прикладами маємо, відповідно, таке: панування (для чого?, яким чином?), зневолення (для чого?, яким чином?), особистий інтерес (у чому?), **нав'язування вибору** (яким

чином?), отримання перемоги (над ким?, у чому?, яким чином?)) **спонукання до дії**, використання когось (для чого, яким чином?), підпорядкування своїй волі (для чого?, яким чином?), експлуатація (для чого?), **нав'язування способу дій**, вплив на поведінку (для чого? яким чином?), **зміна думки реципієнта** (відносно чого?, яким чином?), отримання вигоди (з чого?, яким чином?), нав'язування ідей, цінностей чи дій, вплив і керування (для чого? яким чином?), спонукання до певної реакції (на що?, яким чином?), зміна поведінки реципієнта (для чого?), зміна психічного стану реципієнта (для чого?), створення відчуття підлеглості (для чого?, яким чином?), контроль бажань (для чого?, яким чином?).

Як бачимо, до більшості розглянутих зразків унаслідок некоректного початку формулювань мети маніпуляції майже з однаковою частотою можна поставити запитання «для чого?» і «яким чином?». Водночас слід підкреслити, що ці питання виникають саме до формулювання мети, оскільки через відсутність інформації щодо кінцевого або конкретного результату (*для чого*), шляхів його досягнення (*яким чином*). автори більшості цитованих праць надають цю інформацію у контексті несистемного викладу матеріа-

ду. Разом із цим у деяких працях є і правильний початок викладу мети маніпуляції з її кінцевим і конкретним результатами (див. виділене вище жирним шрифтом). Проте, чітко вказуючи у формулюваннях мети на кінцевий результат комунікативного впливу на слухача/читача, далі автори зазначених формулювань, на жаль, не завжди правильно вводять інформацію про шляхи його досягнення.

1.3. Класифікація понять для опису мети маніпуляції

Зважаючи на викладене, звернемо увагу на те, що за висновками систематизації понять, що ними зазвичай описують мету маніпуляції, у монографії [3, с. 45–58] доведено доцільність диференціювання їхньої множини на два великі класи: спонукання суб'єкта до дій та стримування дій суб'єкта. На другому рівні системи понять у межах кожного класу всі дії реципієнта також варто, відповідно, поділяти на два такі підкласи: духовні (пов'язані з формуванням та змінами уявлень про дійсність, що оточує) і фізичні (пов'язані з індивідуальною та сумісною діяльністю людини

в матеріальному світі й соціумі). Щодо нижчого ієрархічного рівня цієї класифікації, то на ньому запропоновано розташувати морфологічний ряд понять, вживаних у науці для позначення шляхів досягнення мети мовленнєвої маніпуляції. Саме ці поняття відповідають на питання, яким чином має бути досягнута мета маніпуляції, тобто, вказувати на шлях/шляхи або технологію її досягнення. Під технологією, як це й має бути, ми розуміємо чітку послідовність комунікативних дій мовця, яка з урахуванням умов спілкування має призвести до певного, цілком конкретного, вивіреного практикою людського буття результату маніпуляції.

З урахуванням цього розглянемо дещо ретельніше змістові особливості таких, зведених у другу колонку таблиці 1 технологічних понять (тобто шляхів досягнення конкретного результату маніпуляції): *приховане* насилля, *зміна* внутрішнього світу (яким чином?), *приховане* застосування влади, *психологічне* пригнічення (яким чином?), *прихований* вплив, *непрямий* вплив шляхом застосування влади, *структурування* внутрішнього світу (яким чином?), *обман*, *гра* на слабкостях, *прихований* примус, *приховане* збудження намірів, *застосування* влади, *зневолення* та *помикання*, де-

зінформування, *непрямий* вплив, обман, створення хибної активності (яким чином?), створення хибної картини реальності, обман, зневага (до кого?, для чого?), провокування, програмування думок і настроїв, *прихований* вплив (яким чином?), вплив через ЗМІ, інтерактивна комунікація. Зауважимо тут, що в реальних умовах маніпуляції номенклатура цих понять є дещо ширшою.

Із проведеного вище розгляду стає очевидним, що за винятком понять, до яких є правомірним питання «яким чином?», переважна більшість їх має чіткі ознаки згадуваних вище смислових елементів нижчого морфологічного ряду системи, запропонованої у праці [3, с. 45–58]. Оскільки номенклатура класів, підкласів та груп понять у цій системі не є великою, то нами було сформовано їхню системну класифікацію у вигляді вербально-графічного образу, наведеного на рис. 1.

Методологічна функція побудованої таким чином класифікації вбачається нами в тому, що систематизована в обсязі її структури множина понять здатна слугувати надійним теоретичним підґрунтям системного підходу до питання створення міждисциплінарного термінологічного апарату для чіткого алгоритмічного викладу мети будь-якої мовленнєвої маніпуляції.

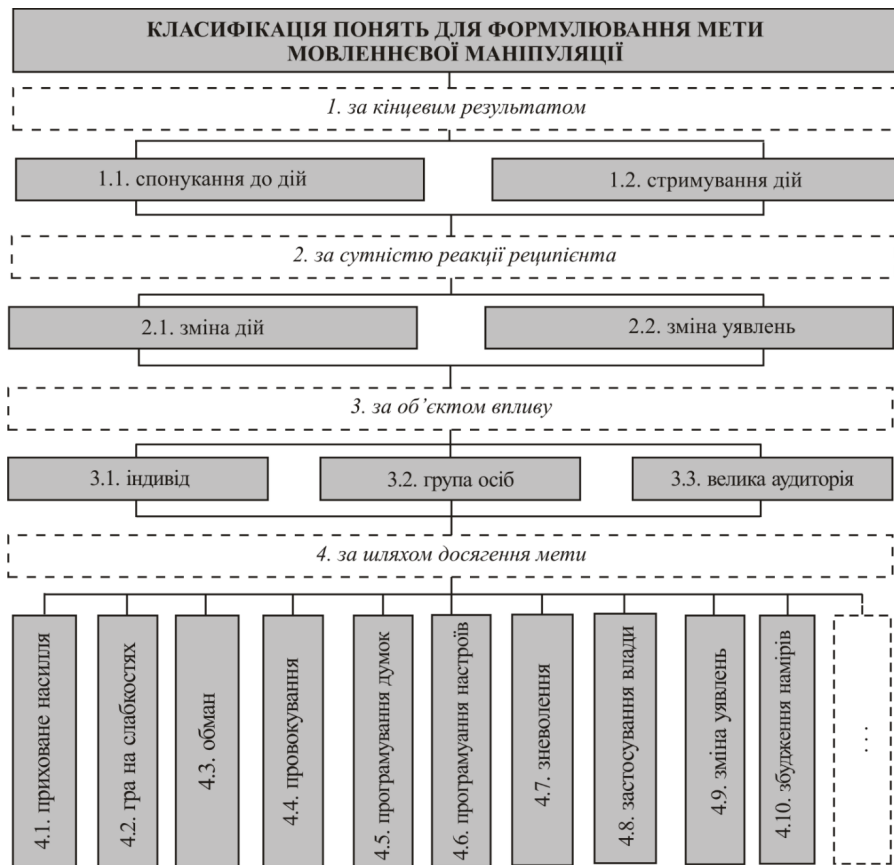

Рис. 1. Системна міждисциплінарна класифікація понять для формулювання мети мовленнєвої маніпуляції

Нагадаємо також, що попередньою практикою вирішування подібного питання [12, с. 118–153; 16, с. 53–60] нами доведено доцільність створення відповідної системної матриці змістових елементів мети мовленнєвої маніпуляції.

1.4. Матриця змістових елементів мети мовленнєвої маніпуляції

Методологічні умови створення шуканої нами системної матриці змістових елементів формулювання мети мовленнєвої маніпуляції були такими: по-перше, ієрархічна супідрядність (по-спідовність вертикального розташування змістових підсистем самої матриці згори донизу) має відтворювати універсальний алгоритм; по-друге, в обсязі кожної підсистеми матриці поняття мають щонайменше бути поглиблені до їхнього третього ієрархічного рівня; по-третє, всі вживані у матриці поняття мають бути природно конвенціоналізованими, тобто однозначно зрозумілими представникам будь-якої галузі наукового знання. Матрицю, сформовану з дотриманням цих умов, представлено нами у вигляді таблиці 2.

Таблиця 2

Матриця змістових елементів, за допомогою яких
формулюють мету мовленнєвої маніпуляції

1. Кінцевий результат маніпуляції
1.1 – спонукання до мислемовлення та миследій (1.1.1 – спонукання, 1.1.2 – активування, 1.1.3 – насильство, 1.1.4 – переконання тощо).   1.2 – стримування мислемовлення та миследій (1.2.1 – збудження, 1.2.2 – переконання, 1.2.3 – примус до зміни, 1.2.4 – заборона, 1.2.5 – застереження, 1.2.6 – активування, 1.2.7 – приховане нав’язування, 1.2.8 – насильство тощо).
2. Об’єкт маніпуляції:
2.1 – індивід, 2.2 – група осіб, 2.3 – велика аудиторія
3. Конкретний результат маніпуляції
3.1 – зміна дій реципієнта (3.1.1 – прояв волі, 3.1.2 – активізація закликів, 3.1.3 – підсилення критики, 3.1.4 – висування конструктивних ідей, 3.1.5 – застосування фізичної сили, 3.1.6 – підтримка спільних дій, 3.1.7 – підвищення агресії у поведінці, 3.1.8 – прояв зневаги, 3.1.9 – ослаблення самоконтролю, 3.1.10 – підвищення контролю своїх дій, 3.1.11 – прояв жорсткості, 3.1.12 – прояв толерантності, 3.1.13 – прояв нетерпимості, 3.1.14 – прояв поваги, 3.1.15 – прояв активності, 3.1.16 – припинення агресивних дій тощо).   3.2 – зміна уявлень реципієнта (3.2.1 – про справедливість, 3.2.2 – щодо суб’єктивної оцінки ситуації, 3.2.3 – щодо переоцінки своїх можливостей, 3.2.4 – щодо

Продовження таблиці 2

можливостей людини, 3.2.5 – щодо своїх обов’язків, 3.2.6 – щодо спотвореного розуміння зла, 3.2.7 – щодо недооцінки своєї значущості, 3.2.8 – щодо переоцінки своїх здібностей, 3.2.9 – щодо страху поразки, 3.2.10 – щодо побоювання відмови, 3.2.11 – про моральне насилля, 3.2.12 – про страх втрати, 3.2.13 – про прояв зверхності, 3.2.14 – про безпорадність, 3.2.15 – про розуміння своєї ролі у спільній справі, 3.2.16 – про психологічне насилля, 3.2.17 – про зневагу до слабкого тощо).

4. Шлях досягнення кінцевого результату

4.1 – приховане насилля (4.1.1 – моральне, 4.1.2 – психічне, 4.1.3 – духовне), **4.2 – гра на слабкостях** (4.2.1 – заздрість, 4.2.2 – жадібність, 4.2.3 – лінощі тощо), **4.3 – обман** (4.3.1 – прямий, 4.3.2 – прихований, 4.3.3 – опосередкований тощо), **4.4 – провокування** (4.4.1 – психологічне, 4.4.2 – пряме, 4.4.3 – логічне тощо), **4.5 – опосередковане програмування думок** (4.5.1 – позитивних, 4.5.2 – нейтральних, 4.5.3 – негативних тощо), **4.6 – приховане програмування настрою** (4.6.1 – веселого, 4.6.2 – байдужого, 4.6.3 – сумного тощо), **4.7 – зневолення** (4.7.1 – психологічне, 4.7.2 – пряме, 4.7.3 – непряме тощо), **4.8 – застосування влади** (4.8.1 – пряме, 4.8.2 – приховане, 4.8.3 – опосередковане тощо), **4.9 – зміна уявлень** (4.9.1 – про всесвіт, про реальність, про когось тощо), **4.10 – пробудження намірів**, **4.11 – гра на шкідливих звичках**, **4.12 – експлуатація поганих звичок**, **4.12 – нав’язування ідей** тощо.

Звертаючись до методологічних умов формулювання мети мовленнєвої маніпуляції, нагадаємо, що, по-перше, відповідно до наведеного вище алгоритму в її змісті обов'язково має бути присутня інформація про: *кінцевий результат маніпуляції, її об'єкт, конкретний результат маніпуляції, шлях/шляхи його досягнення*. По-друге, саме формулювання необхідно починати зі слова, що вказує на кінцевий результат маніпулювання.

Щодо кінцевого результату маніпуляції, то відповідно до змістового насичення таблиці 2 його зазвичай маркують такими словами: 1.1.1 – спонукання, 1.1.3 – активування, 1.1.3 – насильство, 1.1.4 – переконання, 1.1.5 – підтримка, 1.1.6 – примушення, 1.1.7 – підштовхування тощо у випадках *спонукання слухача до мислемовлення та миследій*, а в разі *стримування мислемовлення та миследій слухача* – маркують, здебільшого, такими поняттями, як: 1.2.1 – стримування, 1.2.2 – збудження, 1.2.3 – переконання, 1.2.4 – примус до зміни, 1.2.5 – заборона, 1.2.6 – застереження, 1.2.7 – активування, 1.2.8 – приховане нав'язування, 1.2.9 – приховане насильство тощо.

Дещо іншого сенсу набуває необхідність поглиблення класифікації змістових елементів до їхнього третього ієрархічного рівня у 2-ій підсис-

темі (об'єкт впливу). За волею дослідника елементи підсистеми 2.1 – *індивід* може бути поділено на такі групи: 2.1.1 – жінка та 2.1.2. – чоловік. Що стосується змістових елементів підсистеми 2.2 – *група осіб*, то вони можуть бути представлені такими групами: 2.2.1 – випадково зібрані, 2.2.2 – професійно споріднені, 2.2.3 – ідейно об'єднані. У разі поглиблення ієрархічного рівня елементів підсистеми 2.3 – *велика аудиторія*, скоріше за все доцільним має бути поділ реципієнтів на групи за їхнім культурним рівнем: 2.3.1 – низький, 2.3.2 – середній, 2.3.3 – високий.

Проте зазначені поділи змістових елементів мають безпосереднє відношення до іншої системи – системи цільової структури (мета, завдання, питання) самого дослідження феномену мовленнєвої маніпуляції, а, отже, вносити їх до формулювання мети маніпуляції потреба не виникає.

Звернемо також увагу на особливості структурування змістових елементів у 3-ій підсистемі матриці. У ній **конкретні результати** маніпуляції, що віддзеркалюють сутність реакції реципієнта, поділено нами на два класи: 3.1 – *зміна дій реципієнта* (3.1.1 – прояв волі, 3.1.2 – активізація закликів, 3.1.3 – підсилення критики тощо) та 3.2 – *зміна уявлень реципієнта* (3.2.1 – про справедли-

вість, 3.2.2 – щодо суб'єктивної оцінки ситуації, 3.2.3 – щодо переоцінки своїх можливостей тощо). При цьому не слід забувати, що у класі понять 3.1 йдеться переважно про фізичні дії (тобто, мислєдії), а у класі 3.2 маються на увазі духовні дії (тобто, мислемовлення). Підкреслимо також, що на відміну від підсистеми 2, необхідність поглиблення змістових елементів 4-ої підсистеми (**шлях досягнення мети**) до їхнього третього ієрархічного рівня залишається актуальною.

Із метою поглиблення уявлень щодо ефективності практичного використання сформованої нами матриці, у процесі формулювання мети мовленнєвої маніпуляції, здійснюваного за універсальним алгоритмом, розглянемо конкретні приклади його застосування. Для цього представимо алгоритм як обов'язкову послідовність запису понять зі вказівкою в дужках номерів підсистем, до яких їх нами віднесено:

кінцевий результат маніпуляції (1) + об'єкт маніпуляції (2) + конкретний результат маніпуляції (3) + шлях досягнення конкретного результату (4).

Тоді у цифровому вигляді запис алгоритму в його найбільш загальному значенні набуде такого вигляду: **(1)+(2)+(3)+(4)**. При цьому зрозуміло,

що в реальній комунікації об'єктивно може мати місце й така (1.1.1+2.1.1+3.1.1+4.1.1) або така (1.1.1-2.1.-1-3.1.-4.1.1) цифрова форма запису. Розглянемо покрокову логіку практичного декодування її змісту для формулювання мети мовленнєвої маніпуляції. На першому кроці, декодуючи задовані у матриці (табл. 2) поняття, ми отримуємо:

спонукання (1.1.1) – індивід (2.1.1) – прояв волі (3.1.1) – приховане моральне насилля (4.1.1)

Спрямувавши другий крок на адекватне формулювання змісту мети мовленнєвої маніпуляції, ми отримуємо таке.

Метою маніпуляції мовця було спонукання індивіда на прояв волі шляхом його прихованого морального насилля.

Наведемо також низку методологічно правильних формулювань, отриманих нами за результатами проведення випадкового вибору змістових елементів у матриці 2.

Мета маніпуляції:

стримування активних агітаційних дій індивіда шляхом провокування його до переоцінки своїх здібностей;

збудження намірів великої військової аудиторії щодо жорсткого знищення супротивника шляхом ідеологічного обману її представників;

спонукання групи осіб до здійснення агресивних антисоціальних дій шляхом гри на їхній заздрості;

переконавання представників великої аудиторії у необхідності підтримки дій влади шляхом викривлення в їхній уяві існуючої реальності;

заборона критики офіційного лідера індивідові шляхом прямого/прихованого навіювання йому страху помсти;

примус до невпевненості групи індивідів у доцільності боротьби за справедливість шляхом нав'язування їй представникам псевдоуявлень щодо доцільності дій представників влади;

спонукання індивіда до зміни уявлень про оточуючу дійсність шляхом прямого/прихованого обману;

спонукання групи осіб до рішучого спротиву владі шляхом застосування обману;

переконавання представників електорату в необхідності об'єднання зусиль на підтримку лідера шляхом прихованої зміни уявлень про його суперника;

нав'язування аудиторії зміни думок про досягнення політичного супротивника шляхом прямого/прихованого нав'язування негативного ставлення до нього.

Залишається підкреслити, що досягнення мовцем зазначеного у табл. 2 кінцевого результату маніпуляції (нав'язування вибору, спонукання до неприродної дії, підпорядкування своїй волі, зміна думки, управління думкою та дією, спонукання до певної реакції, зміна психічного стану, контроль бажань, нав'язування ідей і цінностей тощо) стає науковим фактом лише у разі досягнення її конкретного/конкретних результатів. Це, на наш погляд, природно пояснюється тим, що у випадку, який розглядаємо, мета і підфункція (як шлях досягнення мети) спілкування виступають у ролі невід'ємних сторін діалектично взаємодіючої об'єкт-суб'єктної єдності, лапідарний зміст яких, що є цілком логічним, і має інтегруватися в меті маніпуляції.

1.5. Породження та декодування смислу маніпулятивного впливу

Аналізуючи смисл елементів третього структурного комплексу матриці альтернатив смисломістких елементів формування поняття *маніпуляція* (табл. 1), ми побачимо, що вони вказують на конкретні рівні духовного буття (свідомість, передсвідомість, несвідоме або свідомість +

передсвідомість та свідомість + несвідомість) реципієнта, у межах яких відбувається реагування його психіки на маніпуляції мовця. На жаль, у більшості випадків сукупність означуваних авторами елементів є суттєво неповною й такою, що характеризується певною тенденційністю у недостатньому, на наш погляд, розумінні особливостей функціонування механізмів породження та декодування смислу маніпулятивного впливу в комунікації.

Ця неповнота, або недостатність розуміння полягає, насамперед, у тому, що в жодному з аналізованих формулювань не вказано на важливу триєдність свідомості, передсвідомого і несвідомого, без якої, як це показано в роботі [13, с. 210], комунікація не може бути здійсненою.

Що стосується зазначеної проблеми, то розгляд основних закономірностей роботи механізмів, які забезпечують функціонування когнітивних процесів у психіці індивіда як об'єкта мовленнєвої маніпуляції, ми здійснювали на основі фундаментальних положень сучасної концепції духовного буття комуніканта [13, с. 205–213], які були апробовані у працях [2; 9, с. 102–105; 8, с. 143–149].

Важливим моментом такого розгляду слугував додатковий поділ сфери духовного буття індивіда на *екзистенціальну* сферу (сфера несвідомого)

з властивим їй емоційним мисленням, *ментальну* (сфера передсвідомого) з емо-раціональним мисленням та *трансцендентну* (також сфера передсвідомого) з її логічним мисленням.

При цьому ми виходили з алгоритму [13, с. 210] взаємного функціонування зазначених сфер, відповідно до якого, по-перше, висловлення, продуковане маніпулятором з певною інтенцією, акумулюючи енергії всіх рівнів його мислення і будучи проконтрольованим свідомістю, матеріалізується в комунікації. По-друге, при цьому малося на увазі, що трансльована мовцем інформація, яка фіксується свідомістю реципієнта, одночасно надходить в усі інші сфери його духовного буття: *екзистенціальну, ментальну та трансцендентну*. Внаслідок взаємодії енергій цих сфер психіка виробляє реакцію у відповідь у вигляді мислемовлення або миследії. Крім того, як специфічну особливість комунікації взагалі та маніпулятивну ситуацію зокрема ми враховували здатність реципієнта до неповного, хибного, а часом і протиприродного для нього декодування смислу висловлення.

На цих підставах було сформовано структурно-когнітивну модель функціонування механізмів породження та декодування смислу маніпулятивного впливу в комунікації, наведену на рис. 3.

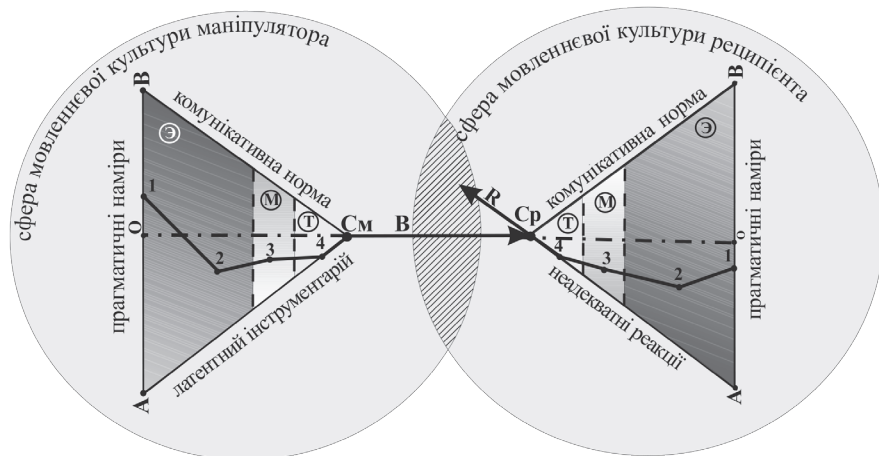

Рис. 3. Структурно-когнітивна модель функціонування механізмів породження та декодування смислу маніпулятивного впливу в комунікації

Модель відображає систему, що складається з двох автономних підсистем (або окремих систем) духовного буття маніпулятора і реципієнта. Відповідно до вимог системного підходу, кожна із зазначених систем функціонує у певному, обмеженому оболонкою, середовищі – сфері мовленнєвої культури комуніканта. Заштрихована на рис. 3 зона перетину зазначених сфер маніпулятора та реципієнта є зоною збігу їхніх мовленнєвих культур. Від якісної та кількісної сторін цієї зони і залежить адекватність/неадекватність декодування реципієнтом інформації (смислу висловлень),

яка надсилається маніпулятором. Як правило, домінуючою характеристикою аналізованої зони є збіг/незбіг культурних архетипів мислемовлення та миследій комунікантів.

Вочевидь, користуючись моделлю рис. 3, ми можемо у межах лівої сфери розглядати механізм матеріалізації висловлення маніпулятором, а правої – відповідний механізм перцептивно-візуального і логічного декодування змісту повідомлення реципієнтом.

Так, у лівій частині моделі всередині сфери мовленнєвої культури маніпулятора ми маємо справу з типовою складною нерівноважною системою саморозвитку його духовного буття, яка функціонує у сфері загальномовленнєвої культури. Прагматичні наміри, що зароджуються в апроксимованій прямою АВ площині цієї системи, трансформуються в конкретну мету маніпуляції, зображену точкою 1. Далі під впливом параметрів порядку (латентний інструментарій маніпулятора і комунікативна норма) структура-атрактор (шлях) **1-См** саморозвитку системи, яка складається з часткових атракторів 1–2, 2–3, 3–4 і т. ін., формується у трьох (екзистенціальна, ментальна, трансцендентна) сферах, або на трьох рівнях духовного буття мовця. Сформувавшись у

психічній сфері маніпулятора, його висловлення, будучи проконтрольованим свідомістю (точка C_m), матеріалізується в письмовій чи усній формі (вектор B).

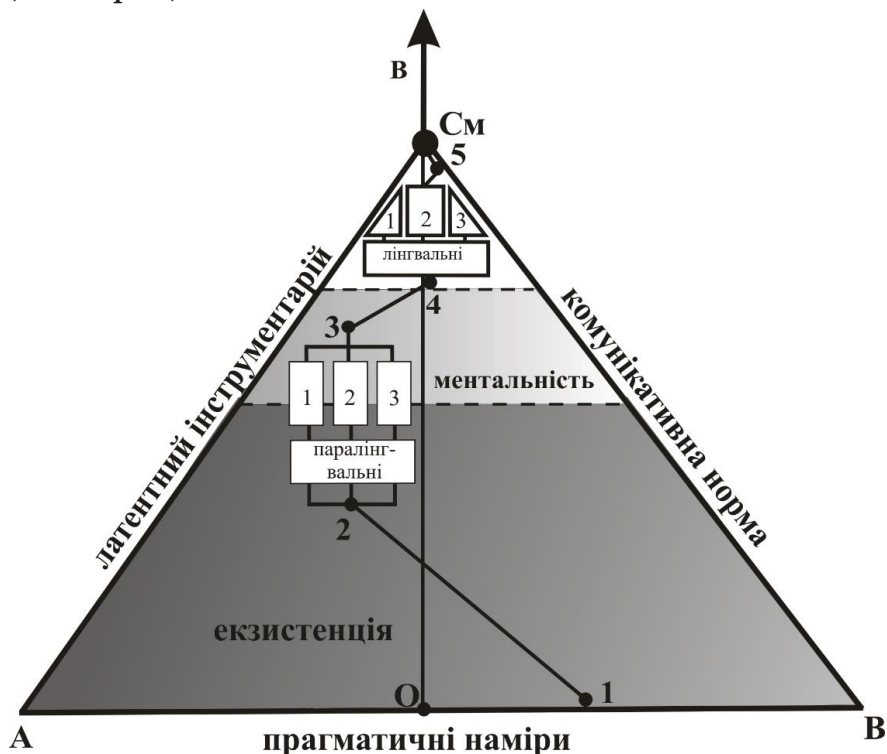

Рис. 4. Модель формування мовцем смислу маніпулятивного впливу в усній комунікації
Умовні позначки: лінгвальні засоби: [1] – фонетичні, [2] – лексико-граматичні, [3] – стилістичні;
паралінгвальні засоби: [1] – кінесичні, [2] – проксемічні, [3] – гаптичні

Для підвищення наочності опису механізму мовленнєвої маніпуляції звернемося до моделі формування смислу і форми маніпулятивної дії в усній комунікації (рис. 4).

З моделі видно, що ціль маніпуляції (точка 1), яка зародилася у сфері позасвідомого, формалізується у вигляді атрактора 1–2, що відхиляється в бік латентного інструментарію (сторона АСм), який виконує роль параметра порядку. Такий розвиток атрактора явно свідчить про приховані наміри мовця.

Нагадаємо тут, що в обґрунтованій нами концепції функційно-енергетичного підходу до механізму актуалізації висловлення [5] вибір паралінгвальних засобів комунікації відбувається переважно у сфері його передсвідомого, яка поділяється [13, с. 205–234], відповідно, на сфери не-свідомого (екзистенція) та передсвідомого (ментальність). Тому на моделі рис. 4 складний частковий атрактор 2–3 вибору паралінгвальних засобів комунікації розвивається у духовній сфері комуніканта всередині її екзистенціального й ментального рівнів. Паралельні відгалуження складного часткового атрактора 2–3, які виходять з точки 2, є результатом вибору кінесичних, проксемічних і гаптичних паралінгвальних засобів комунікації.

Вибір зазначених засобів здійснюється на основі трьох відповідних їм віал архетипів альтернатив, які існують у пам'яті маніпулятора. Завершується цей вибір синтезом проксеміки, кінесики, гаптики та ін. у точці **3**, яка також тяжіє до латентного інструментарію як параметра порядку. Потім має місце саморозвиток простого часткового атрактора (**3–4**), який завершується в точці **4** трансцендентної сфери духовного буття індивіда з характерним для неї раціональним типом мислення. Відхилення точки **4** в бік уявної осі ідеальної актуалізації висловлення (**О-См**) свідчить про раціональну необхідність пошуку психікою маніпулятора компромісу між латентними намірами та комунікативною нормою, яка існує у сфері його мовленнєвої культури. Кінцева точка часткового атрактора (**4**) є водночас вихідною точкою наступного складного часткового атрактора **4–5**, який відображає вибір маніпулятором лінгвальних засобів комунікації. Тут (точка **5**) очевидним є прагнення мовця використати комунікативну норму для досягнення максимального маніпулятивного ефекту, тобто прагнення маніпулятора розширити зону збігу його мовленнєвої культури з культурою реципієнта. Далі має місце саморозвиток останнього часткового атрактора **5-См**, результати

якого, будучи опрацьованими свідомістю, матеріалізуються у випадку, що розглядається, у формі висловлення (вектор В). Залишається лише зазначити, що в разі розгляду письмової комунікації підсистему вибору паралінгвальних засобів (див. рис. 4) необхідно замінити на моделі підсистеми вибору графічних, піктографічних, образно-наочних тощо засобів, а в підсистемі вибору лінгвальних засобів анулювати фонетичні.

Для розгляду механізму декодування смислу маніпулятивного впливу реципієнтом звернемося до правої половини моделі рис. 3. У сферу його духовного буття як складну відкриту неврівноважену систему, обмежену трикутником АСрВ, від маніпулятора надходить інформація (вектор В), яка розщеплюється свідомістю (точка Ср) на її перцептивно-візуальні та логічні складові, які паралельно й одночасно досягають трьох описаних вище сфер його духовного буття: екзистенціальну, ментальну і трансцендентну. Оскільки обов'язковою умовою маніпулятивної комунікації є очікування від індивіда реакції у відповідь, то необхідним для її перебігу параметром порядку в системі духовного буття реципієнта, що саморозвивається, як і буття маніпулятора, залишається комунікативна норма. Однак у випадку досягнення

маніпулятором запланованого ефекту, другим параметром порядку управління саморозвитком структури атрактора **1-Ср** реакції реципієнта у відповідь (мислемовлення та миследія) слугують закладені в його психічній сфері неадекватні реакції. Ми бачимо, що в цьому прикладі аттрактор саморозвитку репліки/дії реципієнта у відповідь (вектор **R**), зображений у координатах системи **АСрВ**, тяжіє до його неадекватних реакцій як параметра порядку. Це і є переконливим доказом того, що маніпулятивна дія досягла своєї мети, внаслідок чого вектор реакції реципієнта **R** (рис. 3), на відміну від вектора маніпулятивного впливу **B** (рис. 4), який відображає компроміс між комунікативною нормою і латентними намірами маніпулятора, характеризується неадекватною спрямованістю.

Зазначимо при цьому, що джерела неадекватної реакції реципієнта, а, отже, і породження відповідного параметра порядку, можуть знаходитися у кожній з описаних вище сфер свідомості (логічна) і передсвідомості (раціональна, емо-раціональна, емоційна). Своєю чергою, поштовхом або вихідною синергетичною точкою хаотичного саморозвитку процесу актуалізації неадекватної реакції можуть бути [13, с. 97–126] будь-які, часом

неусвідомлювані індивідом, мізерно малі зовнішні впливи (напр., зневажливість тону маніпулятора, нотки його хамства, брехня, яка легко декодується тощо) або енергетично слабкі параметри стану психосфери адресанта (напр., будь-які його комплекси, стан дисгармонії, власна недооцінка/переоцінка тощо).

Як бачимо, зіставлення викладеного з отриманими вище результатами поглибленого системного аналізу змістового насичення елементів матриці (табл. 1) дозволили нам розробити логічний алгоритм формулювання мети мовленнєвої маніпуляції, з'ясувати технологію та механізми її реалізації, а, отже, отримати всі складові для формування такої академічної дефініції найбільш наукового поняття мовленнєвої маніпуляції.

Мовленнєва маніпуляція – це процес цілеспрямованого, мимовільного або прихованого з певною метою здійснення психо-комунікативного впливу мовця на слухача, групу осіб чи масу людей шляхом застосування ним системи ідеолого-логічних та духовно-психологічних способів спілкування, спрямованих на зміни алгоритмів і режимів взаємного синергетичного функціонування свідомості, передсвідомості та несвідомого у психіці реципієнта, які призводять до

бажаних для маніпулятора змін способу дій чи світосприйняття реципієнтом або реципієнтами.

Тут слід звернути увагу на існування різниці між результатами впливу **мовленнєвої маніпуляції** мовця на реципієнта, які суттєво відрізняються за технологією реалізації самих впливів. Такими результатами можуть бути навіювання, гіпноз, зомбування, а технологіями – логічні алгоритми застосування різнорівневих засобів комунікативного впливу, а також певні різновиди нейролінгвістичного програмування (НЛП). Це важливо розуміти, оскільки об'єктом нашого розгляду є лінгвістичні проблеми мовленнєвої комунікації, вплив якої на реципієнта обмежено таким чином, що він не охоплює явищ гіпнозу і зомбування, вивчення яких, як відомо, є прерогативою психіатрії та низки пов'язаних із нею інших наук.

Ми сподіваємося, що викладене нами системно-концептуальне бачення та моделювання механізмів реалізації мовленнєвої маніпуляції слугуватиме новим стимулом для більш глибокого вивчення та осмислення лінгвістами її феноменологічних сторін і парадоксів.

РОЗДІЛ 2.

Система цілей і засобів маніпулятивного впливу в комунікації

Анотування суті

Виклад розділу побудовано на прямому розумінні маніпулятивного впливу як процесу навіювання чи комунікативного впливу мовця на слухача (реципієнта), результатом перебігу якого стає трансформування його свідомості. Аналізом з'ясовано безсистемність чіткого співвіднесення понять стратегій, тактик, методів, прийомів і засобів актуалізації сугесії в комунікації у більшості лінгвістичних праць. Запропоновано методологічну ідею ієрархічної осі для розгляду системи підпорядкування згаданих термінів, яка формується на основі принципу єдності їхнього функціонального призначення. Такій підхід з урахуванням принципу відносності дає нам можливість розглядати підлеглість кожної ієрархічної функційної пари термінів, що ними механізм перебігу процесу маніпуляції зазвичай описують у науці як феномен відомого всім сходження від абстрактного поняття стратегія до більш конкретного, ім'я

якому – засіб. На цій методологічній базі сформовано узагальнену схему ієрархічної структури актуалізації засобів комунікативної стратегії та структурно-логічну схему формулювання змісту стратегії маніпулятивного впливу, тобто схему, здатну слугувати ефективним базисом для уніфікації термінологічних апаратів і наукових уявлень фахівців у царині міждисциплінарних досліджень.

2.1. Проблема аналізу стратегії, тактик і засобів сутестивного впливу

Зайве, мабуть, заперечувати тезу, відповідно до якої комунікативно-маніпулятивний вплив зародився водночас із появою у людини феномена мовлення, оскільки філогенез навіювання тісно, практично на інстинктивному рівні, пов'язаний з діалектичною специфікою спільного функціонування першої і другої сигнальних систем людини.

Більшість лінгвістів і психологів небезпідставно поділяють ідею з палеопсихологічного знання про те, що сутестія є способом сигнальної регуляції і завдяки функціонуванню другої сигнальної системи виконує найважливішу функцію формування свідомості індивіда, зорієнтовані, переважно, на

аналіз стратегій, тактик, методів, прийомів і засобів явища маніпулювання в комунікації. При цьому характерною особливістю таких досліджень є зазвичай безсистемність і відсутність ієрархії класифікованих визначень засобів мовленнєвого маніпулювання, що значною мірою ускладнює процес коректного сприйняття наукового знання, покликаного формувати адекватну картину лінгвістичної реальності.

Тому на часі є необхідність систематизації відомих у лінгвістиці визначень стратегій, тактик, методів, прийомів і засобів комунікативно-сугестивного впливу шляхом аналізу природи їхнього функціонування.

2.2. Методологія аналізу визначень стратегій і тактик сугестії

Зазначимо насамперед, що методологічною основою започаткованого нами аналізу, системну логіку проведення якого викладено нижче, слугували такі передумови.

По-перше, ми вважали, що базовим принципом процедури систематизації понять, які описують явище мовленнєвої маніпуляції, має бути

теоретичний принцип сходження від абстрактного (стратегія) до конкретного (засіб). По-друге, виходили з того, що ієрархічну вісь підпорядкування термінів, які ми розглядали, слід формувати на основі принципу єдності їхнього функціонального призначення, згідно з яким кожен ієрархічно вищий понятійний елемент (напр., стратегія) відіграє відносно нижчого (напр., тактика) роль мети, а, отже, будь-який ієрархічно нижчий термін відносно вищого можна розглядати як засіб. По-третє, морфологічні (подібні за зовнішніми ознаками системного аналізу елементів ряди) будуються з використанням методів [11, с. 105–131], а розкриття альтернативного розмаїття елементів, що входять до них, здійснюється на наступних нижчих ієрархічних рівнях.

За цих умов, визначаючи комунікативну стратегію глобальним елементом відносно системи інших понять, що розташовані нами на вершині уявної ієрархічної осі (мета – засоби), слід трактувати її як мету спілкування, у визначенні якої і вказано шлях її реалізації.

Аналізуючи комунікативно-мовленнєву стратегію як інтегральне поняття, що передбачає нерозривну єдність мовленнєвих, пізнавальних і комунікативних дій, окремі дослідники вводять

визначення часткових стратегій, що варіативно реалізують головну стратегію або говорять про основні й допоміжні чи загальні і часткові мовленнєві стратегії. Так чи інакше, як свідчить зміст багатьох інших аналізованих нами робіт, на другому ієрархічному рівні цільової системи автори описують такі комплексні засоби як часткові, допоміжні, варіативні тощо, безпідставно надаючи таким чином статусу стратегії тому, що в академічному знанні прийнято називати тактиками.

Проте, незважаючи на дуже близькі за змістом формулювання понять *стратегія і тактика*, що зустрічаються у численних джерелах, їх слід [12, с. 302] розрізнити за трьома основними ознаками. По-перше, розроблення стратегії – це особливий вид мистецтва мислення у процесі становлення мети і вибору шляхів її досягнення. Зі свого боку, тактика як інструмент реалізації стратегії є суворо технологічною наукою мислення з елементами творчості, спрямованої на синтез наукового і практичного знання щодо використання альтернативних засобів вирішення одного з поставлених у стратегії завдань. По-друге, стратегію як мету розраховують на тривалий час, а на здійснення кожного окремо взятого тактичного завдання як одного з елементів реалізації стратегії виділяється,

зазвичай, більш короткий час. По-третє, і це особливо важливо, стратегія, яку розраховують на певну перспективу, є свого роду гіпотетичним планом, що містить у загальному вигляді завдання, шляхи і терміни їхнього виконання. На відміну від неї, тактику розробляють на основі синтезу наукового і практичного знання, спрямованого на виконання цілком конкретного плану дій в об'єктивних умовах, за допомогою наявних засобів вирішення поставленого завдання. Крім того, тактика обов'язково має передбачати альтернативні варіанти вирішення певного завдання з урахуванням можливих відхилень подій від їхнього прогнозованого розвитку. Через це ми можемо вважати тактику комплексним засобом виконання стратегії, а також називати стратегію реалізованою лише за умови вирішення всіх поставлених у ній тактичних завдань.

З огляду на викладене нами було продовжено аналіз визначень поняття *комунікативна стратегія*, запропонованих лінгвістами у своїх працях.

Його результати показали, що подібно до розглянутої вище у наукових працях можна зустріти думки, що існує мовленнєва стратегія, яку слід визначати як систему вироблених адресантом під контролем відповідної стратегічної мети операцій

вибору та комбінування, тематичного оформлення і текстового кодування комунікативних дій. Тут слід звернути увагу на те, що, як це було показано нами, в реальності може існувати лише комунікативна стратегія, відносно якої запропоноване формулювання поняття «мовленнєва стратегія» має всі типові ознаки тактики комунікації. Це є очевидним з лінгвістичної практики, яка свідчить про те, що мовленнєва стратегія не може існувати в чистому вигляді, оскільки навіть віртуозно запланована промова завжди є лише тактичним елементом певної зародженої у свідомості автора комунікативної стратегії. Відомо також, що в реальних обставинах письмової комунікації так звана «мовленнєва стратегія» супроводжується найчастіше невербальними графічними та ілюстративними засобами, а в усній – неминуче використовують паралінгвальні засоби. Отже, за зазначеною вище третьою ознакою ми маємо справу з типовою тактикою комунікації.

В інших працях під мовленнєвою маніпуляцією йдеться про особливу комунікативно-мовленнєву стратегію, спрямовану на втілення у свідомість адресата бажань, настанов, оцінок, які слугують здійсненню інтересів адресанта, та запропоновано розглядати маніпуляцію як варіативну

реалізацію загальної вищої персуазивної стратегії. Важко погодитися з такими тезами, враховуючи те, що за своїм функційно-ієрархічним рівнем у комунікації маніпуляція є ні стратегією, ні навіть тактикою, а залежно від складності цільової структури спілкування виконує лише роль одного з технологічних методів або прийомів впливу на реципієнта. Суперечливість другої тези не може викликати сумніву, оскільки в комунікації, як і в інших сферах людської діяльності, може існувати лише одна стратегія. Отже, у цьому випадку замість поняття «персуазивна стратегія» коректніше, проте, вживати науковий термін *тактика*.

Певна, з погляду системного підходу, некоректність має місце в інших роботах, автори яких вважають, що при виборі стратегії компрометації як тактику можна використовувати такі види висловлень, як звинувачення, інсинуація, глузування (типи мовленнєвого впливу – оцінка та емоційний вплив); при виборі стратегії підпорядкування – вимога, доказ (типи мовленнєвого впливу – наказ, вмовляння, аргументація). Неточність вербальної побудови такої системи полягає в тому, що в межах певної стратегії у ролі тактики читачеві пропонують конкретні види висловлень, які, як відомо, можуть виступати в цій системі, як

і в будь-якій подібній лінгвістичній системі лише у ролі мовних засобів реалізації методів, способів і прийомів актуалізації конкретних тактик мовленнєвої маніпуляції. Інакше кажучи, у цьому випадку, не заперечуючи право автора пропонувати для апробації свої терміни, ми, апелюючи до відомого методологічного принципу Окамі (його бритви, або ножиць), вважаємо за раціональне вдатися до вже наявного академічного знання, відповідно до якого тут можна говорити лише про використання певних тактик мовленнєвого впливу, засобами реалізації яких можуть бути ті чи інші різновиди висловлення.

Неоднозначними можна вважати і випадки, коли дослідники відносять до стратегії дискредитації тактики цитування, перебільшення, перетворення на «незнайку», уступки тощо, а інвективній стратегії підпорядковують тактики «чорного опонента», загрози, образи тощо. Тут також очевидним є порушення зазначеного вище методологічного принципу маркування ієрархічної осі логіки підпорядкування термінів, які використовують під час опису явища комунікативно-сугестивного впливу. Ми вже акцентували увагу на тому, що в будь-якій сфері людської діяльності, яка потребує розроблення стратегії, кількість альтернативних

стратегій дуже обмежена і їх будують за однією з філософсько-методологічних моделей функціонування складних систем (див. [13, с. 102–104]), які описують відомою з діалектичної логіки тріадою: «теза – антитеза – синтез». Так, наприклад, у сучасному бізнесі, незалежно від сфери його функціонування, розробляють, зазвичай, лише три стратегії: створення, ефективного розвитку та його переходу на якісно новий рівень. При цьому на стадії «антитези» (за невдалої реалізації стратегії ефективного розвитку) можуть додатково реалізувати відносно недовготривалі стратегії виходу з кризи. Саме ця традиційна для всіх галузей знання обставина і дає підстави лінгвістам розглядати стратегію як планово-цільовий інструмент вищого ієрархічного рівня, що має найвищий ступінь спільності відносно всіх термінів і понять, якими прийнято описувати явища, процеси, механізми, способи тощо, що формують природу комунікативно-маніпулятивного впливу.

Із погляду існуючої логіки та її механізмів, які використовують при створенні наукових понять, немає сенсу вживати поняття типу «стратегія дискредитації» та «інвективна стратегія», коли йдеться лише про конкретні способи або прийоми реалізації тактики маніпулятивного впливу.

Не менш показовими в цьому плані є випадки, у яких дослідники виокремлюють «основні стратегії впливу», що є підпорядкованими певній «загальній персуазивній стратегії». Нагадаємо, що стратегія за своєю суттю є основним цілим прогностичним елементом діяльності, і тому прикметник «основні» є, на наш погляд, тут зайвим. Щодо інвентаря так званих «основних стратегій впливу»: оцінного інформування, оптимальної адресації, імітації природного спілкування, вуалювання персуазивного наміру адресата, то є очевидним, що у процесах мовленнєвої маніпуляції його елементи можуть класифікуватися лише як прийоми і методи тактик реалізації стратегій.

Подібні трансформації та зміщення понять зустрічаються досить часто. Так, наприклад, у роботі [24, с. 58–96] персуазивні стратегії у суспільно-політичній комунікації класифіковані на такі стратегії: створення переконливості висловлення, релевантності висловлення, привабливості, акцентування ознак, які за своєю суттю є лише симбіозом завдань, методів і прийомів комунікативно-маніпулятивного впливу.

На завершення, не маючи через обмеженість обсягу можливості подальшого викладу результатів аналізу всіх наявних у теоретичних роботах

помилки, недбалості і неточностей, охарактеризуємо коротко і без зазначення з етичних міркувань відповідних джерел лише такі загальні для низки лінгвістичних робіт системні похибки, як: позначення типових за функціональним призначенням прийомів і тактик поняттям «стратегія» та завищення ієрархічних рівнів прийомів і методів до рівня комунікативної тактики.

Проте методологічна необхідність конвенціалізації не лише наукових понять, а також і логіки їхнього сумісного вживання свідчить про наявність сенсу у більш глибокому розгляді особливостей самої проблеми цього вживання.

2.3. Ієрархія понять «стратегія», «тактика», «метод», «спосіб» і «засіб»

Для продовження аналізу стану згаданої вище проблеми скористаємося такими визначеннями, синтезованими нами на основі осмислення структури і змісту відповідних формулювань, наведених у понятійних словниках.

Відповідно до цього нагадаємо, що *метод* комунікативного впливу як елемент теоретичного знання вказує шлях і послідовність застосування

способів і прийомів, спрямованих на досягнення певної мети або вирішення конкретного завдання. Зазначимо також, що метод є нижчим ієрархічним елементом (тактика, метод) теоретичних засобів системи реалізації комунікативної стратегії (див. рис. 5). Це особливо важливо, оскільки всі інші, нижчі у структурованій нами системі засоби (спосіб, прийом, операція, а також окремі мовні та позамовні засоби) цілком закономірно лінгвісти розглядають як засоби здійснення комунікативних технологій реалізації обраних мовцем конкретних тактик.

Відповідно до існуючої логіки *спосіб* комунікативного впливу, будучи засобом реалізації його конкретного методу, охоплює чітку та однозначну послідовність мовних операцій і прийомів із вказівкою на засоби їхньої актуалізації.

Своєю чергою, *прийом* – це апробований практикою засіб реалізації способу комунікативного впливу, що вказує на конкретну послідовність застосування мовних і позамовних засобів та/або їхніх певних комбінацій.

Прийнявши сутність наведених дефініцій за базис методологічної рефлексії, проаналізуємо наявні в лінгвістиці визначення способів і прийомів реалізації комунікативної стратегії.

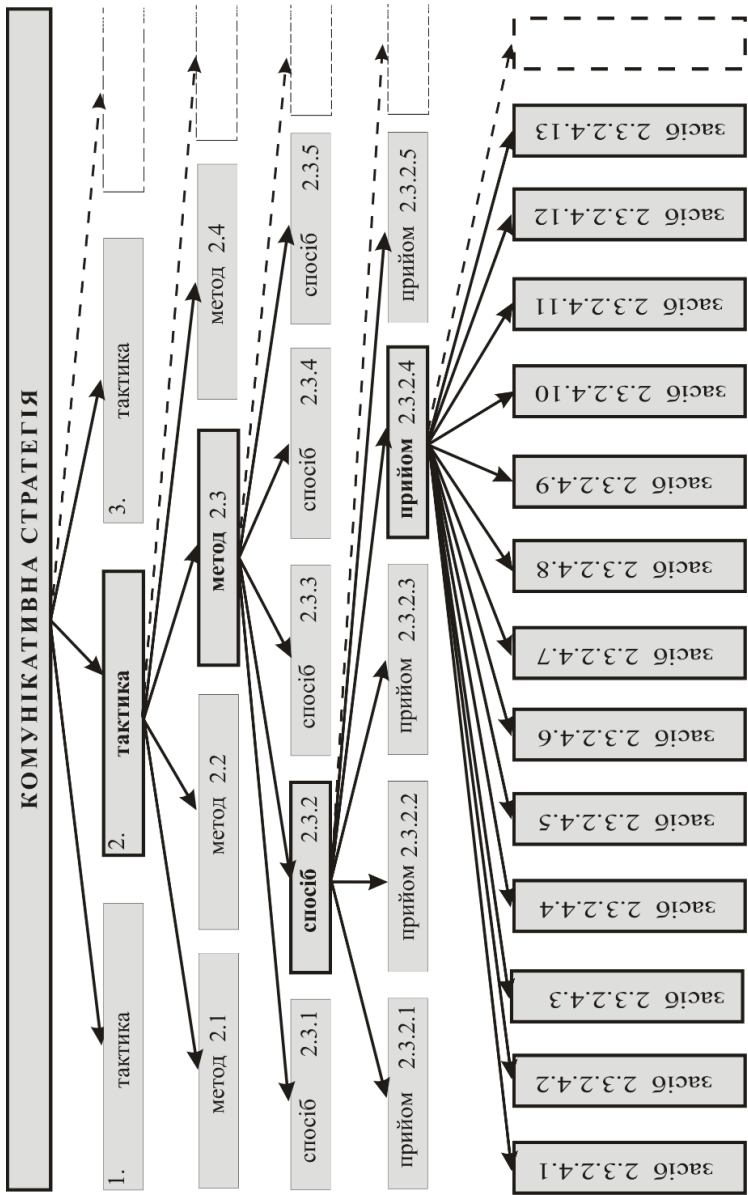

Рис. 5. Узагальнена схема ієрархічної структури засобів реалізації комунікативної стратегії

Так, цілком логічними вбачаються ті визначення, за якими способом мовленнєвого впливу стає сукупність прийомів чи операцій практичної діяльності, що співвідносяться з ілокутивними цілями суб'єкта, який здійснює вплив. При цьому є сенс й у тому, коли до способів реалізації стратегії мовленнєвого впливу традиційно відносять переконання, навіювання і спонукання, у межах яких виокремлюють низку прийомів та інструментів. Проте невиправдано, на наш погляд, применшувати статус методу виховання до рівня окремого способу реалізації стратегії мовленнєвого впливу.

Щодо прийомів, то в лінгвістичних працях їх розглядають, переважно, як часткове явище, конкретний комунікативний хід, який виступає як окремий інструмент реалізації загальної стратегії. Такі формулювання поняття *прийом* не суперечать за своєю суттю викладеним вище визначенням, але не містять, на жаль, вказівки на підпорядкування прийомів конкретної послідовності застосування мовних і позамовних засобів або їхніх певних комбінацій. Логічніше цей бік прийому розкривається у випадках його розгляду як засобу реалізації конкретного методу мовленнєвого впливу, у межах якого прийом набуває ознак специфічних психологічних, прагмалінгвістичних

і семіотичних дій з боку суб'єкта, який здійснює вплив, спрямований на досягнення його безпосередніх ілокутивних цілей і контролю над мовленнєвою ситуацією.

Тут залишається лише додати, що практична невичерпність альтернативного поля існуючих засобів реалізації прийомів комунікативно-маніпулятивного впливу зумовлена реальною можливістю використання в комунікації необмеженої множини послідовних комбінацій лінгвальних, позалінгвальних, психологічних, семіотичних та інших засобів.

Узагальнення результатів проведеного аналізу дозволило нам сформулювати типовий приклад структурно-технологічної схеми ієрархії та змісту елементів системи реалізації стратегії комунікативно-маніпулятивного впливу (рис. 6).

Зазначимо, насамперед, що представлена система здатна охопити будь-яку множину відомих у лінгвістиці елементів реалізації стратегій комунікативно-маніпулятивного впливу. Про це сигналізують штрихові рамки, розміщені в кінці кожного ієрархічного ряду системи, які свідчать про можливість як завгодно великого розширення цього ряду, тобто додавання його елементів. При цьому на прикладі рисунка білим шрифтом

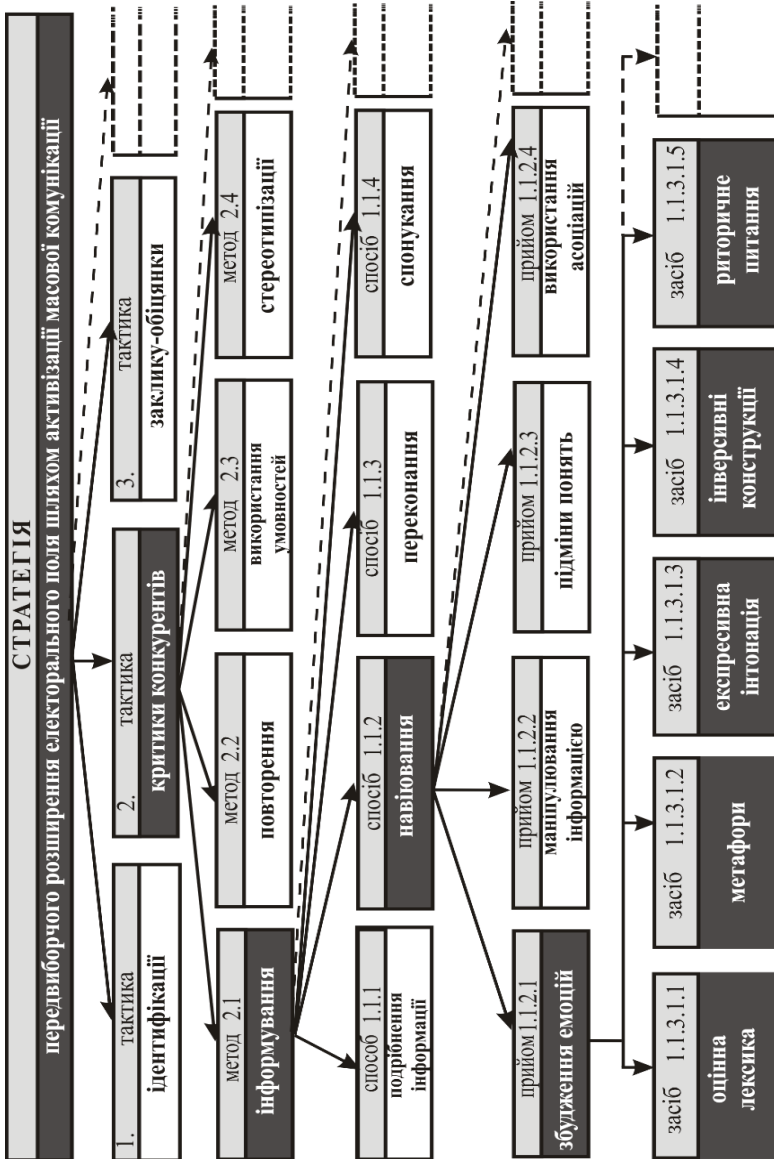

Рис. 6. Приклад структурно-технологічної схеми ієрархії та змісту елементів системи реалізації стратегії комунікативно-маніпулятивного впливу

виділено фрагмент вибору конкретної тактики (критики конкурентів) та формування змісту елементів, що входять до неї (методу, способу і прийому) як засобів реалізації стратегії передвиборчого розширення електорального поля шляхом активізації масової комунікації.

Абстрагуючись від методів повторення, використання умовностей, стереотипізації тощо, які входять до елемента тактики 2 (критики конкурентів), ми маємо можливість зосередити увагу лише на одному зі способів її реалізації. Для цього на схемі нами вибрано спосіб 1.1.2 – навіювання. Обмежившись цим способом, розглянемо конкретний прийом 1.1.2.1 – збудження емоцій, який є лише одним із елементів четвертого ієрархічного рівня системи, покликаних забезпечити реалізацію способу навіювання. Саме в межах вибору засобів реалізації зазначеного прийому ми переконуємося в тому, що його здійснення вимагає застосування не лише оцінної лексики (1.1.3.1.1), метафор (1.1.3.1.2), експресивної інтонації (1.1.3.1.3), жестикуляції (1.1.3.1.4), риторичного питання (1.1.3.1.5) тощо, але й інших засобів цього рівня.

Таким чином, використовуючи логіку сходження від абстрактного (мета) до конкретного (засіб), ми отримуємо технологічну послідовність розро-

блення аналізованої нами стратегії. З цієї схеми випливають дві обставини, які нас цікавлять з огляду проблеми, яку розглядаємо. З одного боку, з неї є очевидним, що засоби (1.1.3.1.1 – 1.1.3.1.5) можна також успішно застосовувати і за реалізації інших зазначених на схемі прийомів (1.1.2.2 – 1.1.2.4). Враховуючи те, що на нижньому ієрархічному ряду цієї системи нами марковано лише незначну частину лінгвістичних засобів, неважко уявити реальну множину паралінгвальних та інших немовних засобів, а також їхніх певних комплексів, які зазвичай адресат використовує у процесі комунікації. Саме ця, як зазначалося раніше, необмежена множина реально існуючих засобів і є джерелом породження нових прийомів, способів і методів реалізації тактик комунікативно-сугестивного впливу.

З іншого боку, в цьому, мабуть, полягає також причина появи в лінгвістиці неадекватних визначень понять тактики, методу, способу та прийому комунікативного впливу. Вона виявляється в тому, що автори формулюють визначення, виходячи з логіки опису технологічного процесу реалізації сугестивного впливу, ігноруючи цим самим класичний науковий принцип сходження від абстрактного до конкретного. Наслідком

такої помилки найчастіше є зміщення авторами поняття «засіб» у формулювання стратегії, яка як лінгвістична категорія за визначенням повинна мати вищий рівень абстракції.

Оскільки всі елементи чотирьох верхніх рівнів структурно-технологічної схеми (рис. 6) характеризуються органічною єдністю їхніх цільових і предметних компонентів, то згідно з логікою класифікації понять [12, с. 91–93] будь-яка, в тому числі й лінгвістична систематизація підпорядковується відомим методологічним принципам варіативності та відносності цільової [там само, с. 108–109] та об'єкт-предметної [там само, с. 91–93] структур. Тому ми не маємо підстав оскаржувати право дослідника-лінгвіста на заміну формулювання конкретної тактики формулюванням стратегії комунікативного впливу чи зміщення її формулювання на суміжний нижчий рівень, тобто рівень методу. Проте автору таких понять необхідно достатньою мірою обґрунтувати логіку вибору об'єкта розгляду і виконати всі викладені вище методологічні вимоги. Водночас при цьому важливо не допускати порушення вектора співвіднесеності ієрархічних критеріїв побудови класифікації за принципом «мета – засіб». Простіше кажучи, у такій класифікації поняття «прийом»

не може бути розташоване над поняттям «спосіб», а поняття «спосіб» – над поняттям «метод».

Викладене, з одного боку, дає підстави стверджувати, що проведена нами на основі класичного теоретико-методологічного знання класифікація понять, пов'язаних із реалізацією стратегії комунікативно-маніпулятивного впливу, може слугувати ефективним базисом для уніфікації термінологічних апаратів і наукових уявлень фахівців у галузі прагмалінгвістики, теорії мовних актів, когнітивістики, психолінгвістики, лінгвістики тексту та інших суміжних з ними галузей наукових знань.

З іншого боку, сама сутність викладу дає чітко зрозуміти назрілу необхідність подальшої уніфікації наукових уявлень і термінологічного апарату для опису результатів подальших міждисциплінарних досліджень закономірностей та особливостей психоенергетичної взаємодії інстинктів, емоцій і почуттів у когнітивних процесах, що виникають у сферах духовного буття учасників маніпулятивної комунікації. Тому ми вважаємо за доцільне почати послідовне вирішення цих питань з обґрунтування мегакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів.

РОЗДІЛ 3.

Формування мегакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів

Сутністю когніції є протиборство почуттів з інстинктами, енергія якого, що кипить у казані емоцій, здатна поведінкою та мовою людини управляти...

О. В. Клименюк

Анотування суті

Проблему, що висвітлена у розділу цьому, ще досі не назвеш простою. Але для розуміння маніпуляції як феномена є надважливою проблема ця, оскільки практика людського спілкування нам переконливо доводить, що реципієнта почуття – це явище складне: по-перше, комплексні вони завжди, по-друге, – з енергією емоцій та інстинктів когерентні, по-третє, – за причинами й наслідками актуалізації є, безумовно, супервентними вони. Коли умови спілкування та мету сюди додати, то дуже важко нам надійно результати впливу мовленнєвого передбачати. За

цих обставин кращі серед знавців ретельно описали почуттів номенклатуру. Більш свідомі сумували, що досі ще не створено класифікації глобальної емоції або почуттів, поняття яких вони за простотою розуміння свого синонімами майже уявляли. Стекли віки, класифікації часткові приростали стильні, але проблема вирішення свого чекала неухильно.

Як все складне та незбагненне, класифікацію шукану довго, сформовано було цілком системно. Подібно до психіки людини, де під час виникнення певних емоційних станів, зазвичай, відбуватися повинно все з ретельністю реальною, критеріїв класифікації структуру відтворено було аналогічно із системою взаємодії інстинктів, емоцій, почуттів функціональною. Така будова мегакласифікації у вигляді багатоелементної відносно нескладної понятійної системи дозволила інтегрувати віками накопичене знання навколо найлогічнішого ядра теми, що розглядаємо.

3.1. Уведення у сутність проблеми

Науковцям добре відомо, що у процесах опису досліджуваних явищ виникає неминуча необхідність у непростій копіткій роботі з класифікації пропонованих та уведених ними у вжиток понять.

Зрозуміло також, що класифікації підлягають переважно поняття чи терміни, які закріпилися у науковій практиці внаслідок їхньої попередньої формальної чи неформальної конвенціалізації.

Що стосується безпосередньо аналізованої нами проблеми формування мегакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів, що виникла у сфері когнітивних досліджень, то загалом її слід віднести не лише до давно назрілих, але й з огляду на активний розвиток самої когнітивістики – до перезрілих, як таку, що *реально стримує ефективність настільки необхідної для неї міждисциплінарної дифузії термінологічного знання*.

Нагадаємо, що у різних формах емоції та почуття вивчали і класифікували практично тисячоліттями. У межах класичного підходу цим питанням приділяли увагу Платон, Гіппократ, Аристотель, Будда, Р. Декарт, З. Фрейд, Ч. Дарвін, К. Г. Юнг, А. Адлер, С. Пінкер, П. Екман, Р. Плутчик, К. Е. Ізард, Далай-лама та багато інших, не менш відомих мислителів.

Завдяки цьому наука накопичила досить широкі уявлення про номенклатуру емоцій і почуттів і збагатилася значною кількістю їхніх часткових вузькофункційних класифікацій. Проте неодноразово і чітко акцентована К. Г. Юнгом, М. М. Амо-

совим, Л. Фельдман Барретт, Далай-ламою, С. Пінкером, Р. Пенроузом і навіть К. Е. Ізардом та більшістю провідних психологів стурбованість відсутністю загальної класифікації емоцій і почуттів, вивела вирішення цієї проблеми на рівень гострої необхідності. Своєю чергою, потужний розвиток самої когнітивістики як широкої міждисциплінарної науки з її унікальною потребою в уніфікації понять і класифікації психоемоційних феноменів, які вона вивчає, зробила останнім часом **актуальність** зазначеного рішення самоочевидною.

При цьому з'явилися підстави стверджувати, що в обсязі реальних досягнень філософії, лінгвістики, психології, фізіології, нейрології, когнітивістики, кібернетики, синергетики та системотехніки вже накопичено той рівень знань, якого цілком достатньо для побудови такої необхідної міждисциплінарної системної класифікації інстинктів, емоцій і почуттів.

Як бачимо, проблема розроблення загальної класифікації інстинктів має досить тривалу і складну історію, протягом якої і дотепер повного її наукового вирішення знайдено не було.

Це цілком закономірно, оскільки з методологічної точки зору будь-яка вербальна або вербально-графічна класифікація [12, с. 180–206], що є за

своєю суттю моделлю, може бути раціонально обґрунтованою винятково за наявності конкретної мети моделювання.

Наскільки нам відомо, у процесах розширення наукових уявлень психології, психіатрії, біології, зоопсихології, фізіології, нейробіології, етології та інших наук проблема формування глобальної класифікації інстинктів безпосередньо не підіймалася. При цьому практично в кожній з цих наук робили періодичні спроби обґрунтування часткових класифікацій, орієнтованих, зазвичай, на цільові структури та об'єктну сферу різноспрямованих пошуків представників цих наук.

Водночас у зв'язку з бурхливим розвитком когнітивної лінгвістики взагалі і розширенням лінгво-енергетичних досліджень, які проводять в обсязі нової енергетичної теорії мовлення [4] зокрема, різко зростає актуальність наукового обґрунтування саме загальнофункційної класифікації інстинктів, покликаній відігравати роль свого роду фокусного методологічного інструментарію міждисциплінарного пізнання особливостей флуктуації та перерозподілу психофізіологічної енергії в когнітивних процесах мислемовлення та миследій комунікантів.

Тому **метою** започаткованого нами пошуку

[15; 7, с. 360–386], логіка та результати якого викладено нижче, було системне обґрунтування поліфункційної міждисциплінарної класифікації інстинктів шляхом установлення раціонального мінімуму когнітивних і функційних критеріїв систематизації її елементів та зв'язків між ними.

Логіка пошуку теоретичного вирішення проблеми

Оскільки логіка формування такої класифікації об'єктивно має системно-філософську основу, ми змушені зробити невеликий відступ.

Нагадаємо, що будь-яке мистецтво синтезує картину віртуальної реальності шляхом об'єднання окремих властивих або невластивих їй елементів чи сторін в один складний образ. На відміну від нього наука на основі аналізу розчленовує з конкретною метою певну частину реальності на складові елементи. Після цього встановлює зв'язок між ними. І лише потім узагальнює отримане знання у вигляді причин і закономірностей функціонування (зародження, розвитку та розпаду [11, с. 15–34; 13, с. 127–146]) такої частини реальності, як об'єкт дослідження, чітко зазначаючи при цьому межі та умови застосування отриманих результатів.

Зрозуміло також, що у процесі обґрунтування класифікації понять дослідник змушений відібрати їхній раціональний мінімум, потенційно достатній і для опису загалом будь-якого об'єкта, що входить до об'єктної сфери певної науки, і для розгляду безлічі його окремих сторін.

При цьому, незалежно від мети класифікації її автору необхідно побачити всю сукупність елементів як єдине ціле і, відчувши всі можливі рівні та аспекти їхньої взаємодії, логічно правильно змодельовати необхідну частину цього цілого. Важливо також, як зазначалося вище, не забувати, що побудова будь-якої класифікації як наукової моделі, яка має певну форму, набуває сенсу лише у межах конкретної мети започаткованого дослідником пошуку.

Обґрунтування ж найбільш загальної, глобальної або мегакласифікації є значно складнішим. Це, насамперед, зумовлено тим, що така класифікація повинна забезпечувати всі реалізовані на сьогодні, можливі до визначення в майбутньому цілі наукових пошуків, які мають або можуть мати місце у вивченні будь-якої великої кількості конкретних об'єктів, що входять до об'єктної сфери, яка відображає певну область навколишньої реальності.

Крім того, у процесі побудови мегакласифікації її автор змушений поряд із професійним знанням володіти мистецтвом уведення в її структурну і смисломістку основу нетрадиційних трансцендентно-креативних елементів. Саме тому в науково-методологічній літературі процедуру класифікації часто називають *мистецтвом класифікації*.

Позначивши таким чином основні аспекти реалізації самого процесу обґрунтування наукової мегакласифікації, перейдемо до розгляду найважливіших методологічних положень, які стосуються системної організації її структури.

Методологічні засади теоретичного пошуку

Оптимізація структури мегакласифікації у формі класичної синергетичної системи вимагає, на наш погляд, особливої аналітичної дисциплінованості у методологічних міркуваннях дослідника. Це, насамперед: чітке формулювання завдання (мети) класифікації, вибір критерію векторної супідрядності її ієрархічних рівнів та раціональна диференціація елементів, що входять до неї, на їхні відповідні множини: класи, підкласи, групи й підгрупи.

Говорячи про основні загальновідомі методологічні вимоги до побудови моделі будь-якої інтелігібельної системи (у нашому випадку – мега-класифікації), нагадаємо, що вона має складатися з окремих елементів (понять), які входять до її структури і взаємодіють функційно (в аналізованому випадку – прямі та зворотні зв'язки між елементами системи). Вочевидь, ці вимоги цілком можуть бути реалізованими, оскільки вони не є складними.

Щодо векторної спрямованості ієрархічних рівнів елементів мегакласифікації, то їх доцільно розташовувати традиційно – від абстрактніших понять до більш конкретних: *інстинкти* → *емоції* → *почуття*. Множини понять, що входять до кожного із зазначених рівнів, цілком логічно диференціювати на їхні окремі класи, підкласи, групи й підгрупи.

Залишається зазначити, що про синергетичну природу мегакласифікації як системи, її функції, підфункції та функційні можливості ми будемо говорити нижче. Як бачимо, виконання методологічних вимог системного підходу до побудови мегакласифікації у формі вербально-графічної моделі не є таким уже і складним і з професійного погляду – практично реальним.

Дещо іншим є стан справ із вирішенням проблем оптимізації кількісного складу і смисломісткого насичення величезної множини вже напрацьованих дослідниками і безперервно пропонуваних нових понять, потенційно придатних для внесення їх як елементів до шуканої мегакласифікації. Це і спонукало нас до більш детального розгляду зазначених проблем.

Передумови побудови мегакласифікації

Перед початком вирішення питання оптимізації кількісного складу елементів мегакласифікації звернемо, насамперед, увагу на природу та механізми взаємодії низки основних, безпосередньо пов'язаних з інстинктами, емоціями і почуттями, психофізіологічних і соціальних феноменів.

Оскільки незалежно від нашого бажання результат класифікації інстинктів, емоцій і почуттів неминуче набуде статусу теоретичного концепту, то сформульована Н. І. Лобачевським у праці «Про засади геометрії» необхідність використання в теоріях мінімальної кількості конвенційних понять як методологічна вимога у нашому пошуку є очевидною.

З огляду на це, користуючись під час викладу вже наявним міждисциплінарним термінологічним апаратом, нижче ми будемо вводити лише мінімум нових, прозорих і з достатнім рівнем абстракції наукових уявлень і відповідних їм понять.

Смисловий аналіз понять інстинктів, емоцій і почуттів

Здійснивши попередній огляд безлічі доступних нам визначень інстинктів, емоцій і почуттів, ми вибрали з них ті, ядра смислів яких найбільш повно й лаконічно відображають сутність розуміння зазначених більшістю психологів явищ. Розглянемо в цій площині найтиповіші формулювання поняття «інстинкт».

Зазначимо, що першим природнім запитанням, яке виникає перед кожним дослідником, постає і для нас питання про те, що з погляду поставленої мети слід розуміти під міждисциплінарним терміном *інстинкт*. Для цього здійснимо елементарний аналіз характерних ознак, інтегрованих у зміст академічних та авторських понять інстинкту, які об'єктивно, у межах започаткованого нами розгляду, систематизовані в сучасних публікаціях.

Так, в академічному джерелі знаходимо, що *інстинкт* – це сукупність складних уроджених реакцій (актів поведінки) організму, які виникають у відповідь на зовнішні чи внутрішні подразнення.

Своєю чергою, дізнаємося, що на сьогодні *інстинктом* називають й усі дії тварин, що не залежать від виховання, а інстинктивна поведінка заснована на специфічних для цього виду нормах рухів (ендогенні автоматизми), а також на специфічних для нього нормах реагування. Знаходимо далі, що *інстинктом* називається спадковий комплекс реакцій на певні впливи, певні зміни умов зовнішнього та внутрішнього середовища, однаковий у всіх представників виду, а самі *інстинкти* – прояви поведінкових актів, що зумовлюються закріпленими еволюцією складними зв'язками структур і процесів організму.

Інше джерело трактує *інстинкт* як сукупність уроджених тенденцій і прагнень, що виражаються у формі складної автоматичної поведінки. У вузькому значенні – це сукупність складних, спадково зумовлених актів поведінки, характерних за певних умов для особин певного виду. У вищих тварин інстинкти модифікуються під впливом індивідуального досвіду.

Далі зустрічаємо таке визначення: *інстинкт* – це комплекс рухових актів або послідовність дій, властивих організму певного виду, реалізація яких залежить від функційного стану тварини (визначеної домінуючою потребою) і ситуації, що склалася в цей момент, а інстинктивні реакції мають уроджений характер, і їхню високу видову специфічність часто використовують як таксономічну ознаку поряд із морфологічними особливостями певного виду тварин.

Знайдемо також, що якщо у тварин *інстинкт – це вроджена, фіксована емоція*, за якою відразу сліднують дії у відповідь на стимули, то у людини та інших приматів це переважно вроджена, фіксована емоція, яка у відповідь на стимули підштовхує до прийняття певних дій та рішень.

Відповідно в інших визначеннях підкреслено, що *інстинкти* – суть пристосування видові, корисні для виду так само, як і ті чи інші морфологічні ознаки і настільки ж постійні. Або зустрінемо думку, що *інстинкт* – це сукупність рухових актів і складних форм поведінки, властивих тварині певного виду, що виникають на подразнення із зовнішнього і внутрішнього середовища організму і протікають на тлі високої збудливості нервових центрів, пов'язаних зі здійсненням цих актів.

Подібним чином неважко знайти ствердження того, що *інстинкт* – це сукупність уроджених складних реакцій (актів поведінки) організму, властивих тією чи іншою мірою всім особам цього виду, і запускаються у майже незмінній (фіксованій) формі у відповідь на зовнішні чи внутрішні подразники – сигнальні ознаки.

Оскільки результати проведеного нами подальшого аналізу сучасних публікацій, що містять визначення інстинкту, не призвели до суттєвого розширення зазначених вище характеристик, то абстрагуючись від вказівок на авторів наведених вище визначень, ми отримуємо можливість переходу до їхньої систематизації. Для цього виявимо, передусім, смислові центри дефініцій інстинкту, з якими їхні автори пов'язують інші ознаки запропонованих понять.

Порівняльний аналіз показує, що автори розглянутих нами визначень структурують їхні формулювання навколо таких смислових центрів, згідно з якими *інстинктом* пропонують уважати: сукупність складних уроджених реакцій, специфічні норми рухів і норми реагування, спадковий комплекс реакцій на певні впливи, прояви поведінкових актів і прагнень, сукупність складних, спадково зумовлених актів поведінки, комплекс

рухових актів або послідовність дій, вроджену фіксовану емоцію, пристосування видові, сукупність рухових актів і складних форм поведінки, ієрархічно організований нервовий механізм, сукупність уроджених складних реакцій.

Нагадаємо тут, що через саму природу когнітивних процесів, що протікають у психічній сфері людини, будь-який дослідник-когнітивіст об'єктивно змушений однозначно прив'язувати свої міждисциплінарні пошуки до наукового знання, виробленого в галузі сучасної психології. У зв'язку з цим явище, назване одним зі згаданих вище авторів «уродженою фіксованою емоцією», за визначенням не може бути смисловим центром поняття *інстинкт*. Подібним чином «ієрархічно організований нервовий механізм» був і залишається лише одним із механізмів реалізації інстинкту. Своєю чергою, «сукупність уроджених тенденцій і прагнень», що передує актуалізації інстинкту як процесу, може брати участь у цьому процесі лише як елемент, з урахуванням якого свідомість, як відомо, здатна керувати саморозвитком інстинкту і, отже, вважати її смисловим центром не можна. Природним є також, що поняття «специфічні норми рухів та норми реагування» вельми умовні і також не можуть

бути прийнятими в межах нашого аналізу за потрібний значеннєвий центр.

Абстрагувавшись від визначень, нелогічних з погляду мети проведеного аналізу, ми переконуємося, що смисловим центром поняття *інстинкт* слід уважати ***сукупність поведінкових реакцій та актів***. Тобто, поняття *інстинкт* є науковою категорією, яка має характеризувати природну, різного ступеня інтенсивності поведінкову реакцію організму людини на подразники.

Ми бачимо, що, по-перше, смислове ядро цього поняття охоплює реакцію як *зміну форми та інтенсивності поведінки*. По-друге, в аналізованих формулюваннях підкреслюється *залежність рефлексорних дій індивіда від ситуації та домінуючої потреби*. По-третє, у визначеннях акцентовано увагу на тому, що інстинктом є *ієрархічно організований нервовий механізм, який відповідає на подразник скоординованими рухами індивіда*.

По суті, у цих та всіх інших визначеннях інстинкту йдеться про енерго-динамічний бік певної психофізіологічної реакції, запуск якої, як це добре відомо, супроводжується викидом гормонів у кров людини.

У зв'язку з цим і виникає логічна необхідність включення поняття *інстинкт* у шукану нами

функціональну мегакласифікацію інстинктів, емоцій і почуттів. Це важливо, оскільки без визначення енергетичних характеристик інстинктів міждисциплінарний кількісний опис психофізіологічних феноменів породження емоцій і почуттів втрачає свій практичний сенс.

Аксіоматичні положення ядерно-сміслового аналізу

Співвіднесення викладеного вище з реально накопиченим сучасною когнітивістикою міждисциплінарним знанням дозволяє надалі *розуміти під інстинктом властиву організму індивіда вроджену або соціально набуту психо-енергетичну реакцію на подразнення чи стимул, що викликає незмінну за спрямованістю чітко алгоритмічну послідовність комплексу актів його мислення і мислєдїї.*

Наведене розуміння та уявлення, що функціонують у сучасній когнітивістиці, дозволяють нам сформулювати подані нижче аксіоми, здатні слугувати комплексною концептуальною основою побудови шуканої мегакласифікації:

подразники або стимули, інформаційно-енергетичний потенціал яких не досягає рівня інстинк-

тів екзистенціальної сфери емоційного мислення індивіда, не здатні збуджувати будь-які емоції та викликати почуття, а, отже, і впливати на процеси його мислемовлення і миследії;

з функціонально-технологічного погляду саморозвиток інстинктів і емоцій слід розглядати як єдиний і нерозривний психофізіологічний процес, результатом якого є відчуття, що досить повно вербалізуються через поняття почуттів і здатні зберігатися в пам'яті людини у вигляді прототипів і відповідних їм аналогів концептів-понять, що позначають конкретні почуття;

інстинкти, так само як і емоційні переживання (процеси) людини, за природою їхнього походження можуть бути і вродженими, і соціально набутими;

психіка людини здатна функціонувати у реверсному режимі: на основі спрацьовування інстинкту в процесі саморозвитку її емоційного стану виробляти певні почуття, або навпаки – під впливом почуттів шляхом зміни емоційних переживань викликати збудження того чи іншого інстинкту;

у функціональному плані нервова система людини однаково пристосована для практично миттєвого енергетичного забезпечення запуску в дію

як уроджених, так і набутих інстинктів її мислемовлення і миследії;

у процесах мислемовлення і миследії людини психофізіологічна енергія циркулює в її організмі на основі хіміко-електричних, електрохімічних та електромагнітних явищ;

природа не надала людині жодних почуттів у їхньому чистому вигляді, але забезпечила кожному індивіду можливість вербального опису їхніх певних комплексів з урахуванням (відображенням) порядку домінування в них принаймні трьох конвенційно конкретних почуттів і каузальних зв'язків між ними.

Користуючись нагодою зазначимо, що звідси безпосередньо витікає ідея, яка може бути застосовна і до мислемовлення, і до миследії людини, про існування двох різновидів інстинктів: інстинкт-рефлексу (інстинктивного рефлексу) і рефлекс-інстинкту (рефлекторного інстинкту), до якої, на наш погляд, близько підійшов Стівен Пінкер [30]. Схоже, що застосування цієї ідеї у вирішенні низки проблем створення штучного інтелекту має дати несподівано продуктивний результат.

3.2. Мегакласифікація інстинктів, емоцій і почуттів

Обґрунтування класифікації інстинктів

Будучи переконаними в тому, що до сьогодні вивчено особливості актуалізації обмеженої кількості властивих людині інстинктів, перейдемо безпосередньо до аналізу наявних класифікацій їхніх ознак.

Для цього охарактеризуємо коротко основні результати попередніх диференціацій уже відомих науці інстинктів. Так, в ієрархічному плані у більшості наукових публікацій виокремлюють два-три або один основний (базовий, головний, фундаментальний) інстинкт. Решту інстинктів відносять до автономних, які мають свої найменування, часто синонімічні певним почуттям. При цьому залежно від мети дослідження один і той самий конкретний інстинкт може за своєю назвою бути у різних авторів синонімом і відомого почуття, і мотивації, і стимулу, і переживання, і акту поведінки, і низки психічних станів.

Візьмемо як приклад відому, розроблену Вільямом Мак-Дугаллсом класифікацію інстинктів:

втеча (страх); неприйняття (огида); допитливість (здивування); агресивність (гнів); самоприниження (збентеження); самоствердження (натхнення); батьківський інстинкт (ніжність); харчовий інстинкт; стадний інстинкт [28, с. 39–69].

Як бачимо, введені в цю класифікацію інстинкти, детерміновані поняттями, які позначають форми поведінки або дії індивіда, містять додаткову інформацію про домінуюче почуття, що спричинило таку поведінку. Зазначимо, що саме через неоднозначність таких визначень наведена класифікація не набула подальшого практичного застосування.

Звернемося ще до одного досить цікавого прикладу, в якому з метою опису поведінкових феноменів в одній із книг із соціобіології запропоновано класифікацію інстинктів, яка охоплює п'ять їхніх укрупнених груп і супроводжується описом сутності конкретних інстинктів за допомогою автономних смислових модулів.

Ця вербальна класифікація має такий вигляд: *індивідуальні вітальні* (життєві) – огида як боязнь: темряви, невідомого, висоти, змій, павукоподібних, червоподібних, дрібних тварин, які швидко рухаються, хижаків, крові, хворих, небіжчиків, екскрементів, природних явищ, які мають бурхливий

перебіг; *репродуктивні*: статевий, батьківський; *соціальні*: спорідненої консолідації, неспорідненої ізоляції, конформізму, вертикальної консолідації, горизонтальної консолідації, клептоманії; *адаптації до еволюційного середовища проживання*: територіальності, ландшафтних уподобань, збирання та пошукової поведінки, конструктивізму, міграції, самообмеження чисельності виду, мисливський, агро- та веткультурний, тяги до вогню; *комунікативні*: міміка і жести, невербальна звукова комунікація, лінгвістичний.

При цьому її автори підкреслювали, що під модулем слід мати на увазі такі складові інстинктів, які виокремлюються функційно. Простіше кажучи, текст модуля охоплював вказівку на причини, умови та приклади реалізації інстинкту, який було розглянуто.

Із методологічного погляду авторам настільки складної, м'яко кажучи, класифікації, не зайве було б усвідомити, що далеко до написання ними книги термін *інстинкт* у результаті природної конвенціоналізації набув статусу загальнонаукової категорії. Більше того, практика використання цього поняття у суміжних із психологією науках показала можливість вичерпного опису ролі та особливостей функціонування у поведінці людини

відомих нам інстинктів, зумовленого мотивацією, стимулами, подразниками та впливом низки інших факторів, які мають місце у навколишній реальності. Нерозуміння цього, схоже, і привело авторів аналізованої класифікації до порушення принаймні двох найважливіших методологічних вимог щодо наступності наукового знання та однозначності значень уживаних у ньому понять. Невиконання подібних вимог, як свідчить досвід, є однією з причин невиправдано довгого перебування будь-якої науки на описовій стадії її розвитку.

Із викладеного і сутності введених вище аксіом стає зрозумілим, що завдяки високому рівню пізнавального потенціалу класичного методу ретроспективного вивчення інстинктів і на основі накопиченого знання, для найменування будь-якого відомого, як і пізнаваного вперше інстинкту доцільно використовувати лише одне слово. Таке слово має, наприклад, найбільш повно інформувати про стан психіки індивіда (інстинкт страху, агресії, ...), виражати домінуюче почуття (інстинкти: допитливості, батьківський, ...), вказувати на поведінкові дії індивіда (свободи, домінування, самоствердження, ...), акцентувати увагу на природі його походження (статевий, стадний, розмножен-

ня, ...) або розкривати його мотиваційний бік (виживання, влади, ...).

Доповнивши отримане таким чином найменування досліджуваного інстинкту поняттями *вроджений* (генетично зумовлений) або *набутий* (соціально зумовлений), ми позначимо водночас і причину, і векторну спрямованість психофізіологічних процесів його саморозвитку. Наприклад: уроджений інстинкт страху, набутий інстинкт страху, набутий батьківський інстинкт, вроджений інстинкт допитливості, набутий інстинкт самоствердження тощо.

Сформовану нами на таких підставах класифікацію інстинктів людини наведено на рис. 7.

Зазначимо тут, що розташований нами на верхньому рівні класифікації базовий інстинкт продовження роду залежно від змін (подразників і стимулів), які мають місце в оточуючій індивіда реальності, а також впливу низки внутрішніх причин (мотивацій, потреб та емоційних збуджень) спрямовує керовану ним психофізіологічну (гормональну та електрохімічну) енергію на збудження принаймні двох [6, с. 25] комплексів, що обслуговують його похідні інстинкти.

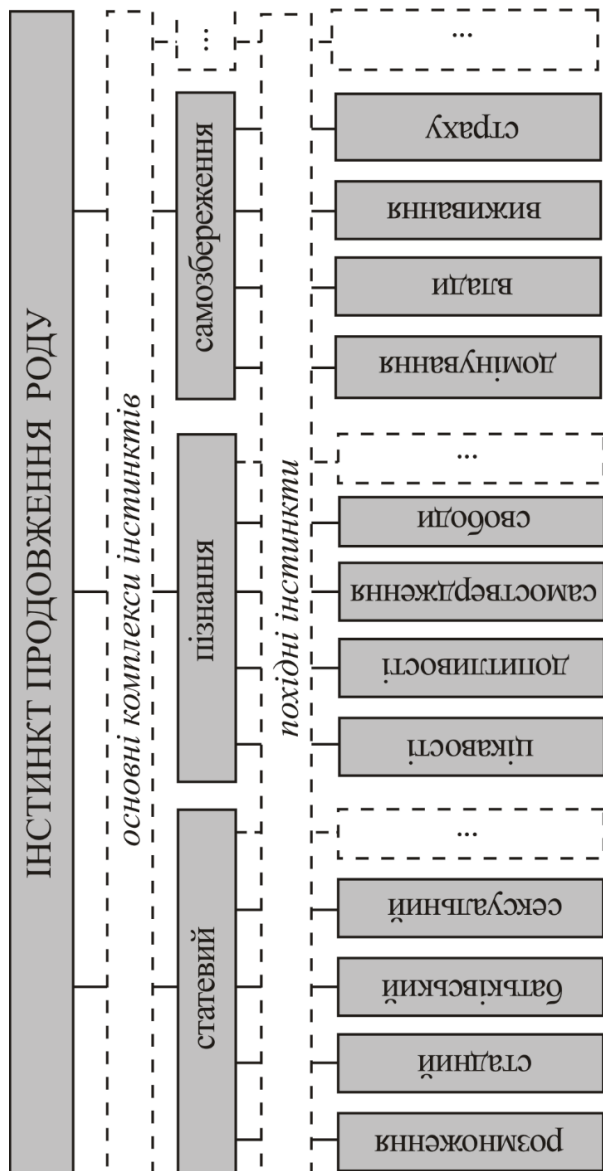

Рис. 7. Міждисциплінарна лінгво-психологічна класифікація інстинктів людини

Синергетичний механізм актуалізації інстинктивних реакцій

У низці робіт ми вже наголошували на тому, що в ідеальному випадку результатом спрацювання вродженого інстинкту продовження роду може стати енергетичне збудження однієї з трьох діалектично суперечливих пар комплексних інстинктів: (статевий і пізнання); (статевий і самозбереження); (пізнання і самозбереження).

У більшості ж реальних ситуацій унаслідок комбінацій комплексів уроджених і набутих інстинктів виникатимуть такі їхні пари: (вроджений статевий і набутий статевий); (вроджений статевий і вроджений пізнання); (вроджений статевий і набутий пізнання); (вроджений статевий і вроджений самозбереження); (вроджений статевий і набутий самозбереження); (набутий статевий і вроджений пізнання); (набутий статевий і набутий пізнання); (набутий статевий і вроджений самозбереження); (набутий статевий і набутий самозбереження); (вроджений пізнання і набутий пізнання); (вроджений пізнання і вроджений самозбереження); (вроджений пізнання і набутий самозбереження); (вроджений самозбереження і набутий самозбереження).

У синергетичному плані факт збудження енергії будь-якої із зазначених пар комплексних інстинктів означає виникнення першої точки біфуркації – точки початку траєкторії саморозвитку складного нерівноважного психо-енергетичного процесу вироблення психікою людини реакції на зовнішні або внутрішні подразники. У цій точці, як відомо, зароджується хаос екзистенціального (позасвідомого) емоційного мислення індивіда. Він має суто енергетичну природу, оскільки свідомість людини не бере участі у його створенні.

Такий хаос створюється внаслідок збудження комплексними інстинктами певних популяцій нейронів, точніше нейронних ланцюгів. Рушійною силою його подальшого саморозвитку є різниця електрохімічних потенціалів. Вона виникає між нейронами як емоційними точками-концептами, які зберігають пам'ять про послідовність м'язової реалізації рухових актів, потенційно необхідних для приведення в дію кожного з двох взаємодіючих комплексів інстинктів.

Результатом перебігу хаосу, що виник таким чином, стає зародження в ньому нового порядку подальшого саморозвитку сукупності психо-енергетичних процесів як єдиної синергетичної системи.

Поштовх (імпульс) до зародження порядку надсилає в систему третій конкретний інстинкт, концепт-прототип якого має максимальний енергетичний потенціал, зберігається в екзистенціальній (емоційній) пам'яті позасвідомої сфери психіки індивіда. Під його енергетичним керуванням зароджується новий порядок саморозвитку системи до наступної точки біфуркації (частковий атрактор розвитку) та до завершення її функціонування загалом (структура-атрактор) [11, с. 132–163].

Далі, сконцентрувавши в собі енергію неминуче виникаючих у хаосі альтернативних атракторів можливого саморозвитку системи, які потрапляють в конус тяжіння найпотужнішого часткового атрактора, що зароджується, і пригнічуючи інші енергетично слабкі альтернативи, цей лідируючий атрактор набуває свого максимального психо-енергетичного потенціалу. Накопичений потенціал і дозволяє йому завершити свій розвиток у другій точці біфуркації, локалізованій на вищому рівні – у сфері ментального буття індивіда, яке характеризується емоційним мисленням. Рушійними силами саморозвитку хаосу у другій точці біфуркації також стають протиріччям енергетичних потенціалів сформованого у першій точці емоційного концепту і прототипів емоційних

концептів, які зберігаються в ментальній пам'яті індивіда.

Проте принципова відмінність саморозвитку хаосу другої точки біфуркації полягає в тому, що в його надрах зароджуються не лише види дій, а й їхні смисли. Тому особливості його саморозвитку буде розглянуто нижче в межах обґрунтування класифікації почуттів людини. Сформувавши таким чином необхідні уявлення про раціональну логіку класифікації інстинктів (рис. 7), відображеної на верхньому ярусі елементів шуканої мега-класифікації, перейдемо до проблеми класифікації емоцій.

Вичерпна класифікація емоцій

Вирішення зазначеної проблеми також розпочнемо з ядерно-сміслового аналізу понять, вживаних у наведених нижче найбільш характерних для психології визначеннях емоцій.

Емоції – суб'єктивні реакції людини і тварин на вплив зовнішніх і внутрішніх подразників, які виявляються у вигляді задоволення чи невдоволення, радості, страху тощо.

Емоція (фр. *emotion* < лат. *emovere* збуджувати,

хвилювати) – почуття, переживання, душевне хвилювання (гнів, страх, радість і т. ін.).

Смислове ядро першого класичного формулювання – *реакція як задоволення (позитивна) чи невдоволення (негативна)*. Бачимо, що тут йдеться про конкретні позитивні або негативні реакції, які розвиваються у психіці індивіда. Друге формулювання уточнює можливі стани психіки: збудження, переживання, хвилювання. Щодо того, що обидва ці визначення описують певний психофізіологічний процес, не стане сумніватися жоден розсудливий дослідник.

На підтвердження цього нагадаємо, що, власне, слово **емоція** походить від латинського *movere* – рухати, а доданий до нього префікс *e-* доповнює значення «рухати назовні». Отже, кожна емоція несе закладений у ній енергетичний потенціал прагнення до певних дій. Не менш конкретним є й трактування Оксфордського словника англійської мови, згідно з яким **емоція** – *будь-яке збудження чи порушення стану рівноваги, що стосується розумової діяльності, почуттів і пристрастей; будь-який стан психічного збудження*.

З огляду на це, вивчаючи емоції, дослідник повинен звертати увагу на сутність процесів вироблення психофізіологічних (позитивної чи негативної)

реакцій у людини у безпосередньому зв'язку з такими двома формами результатів їхньої кінцевої актуалізації, як мислемовлення і миследія.

Більше того, будь-який когнітивіст, який засвоїв дух сучасних сентенцій системно-синергетичного підходу, скаже, що з наукової точки зору саморозвиток емоцій є складним синергетичним процесом. Він також не стане заперечувати, що саме всередині приведеного в рух психофізіологічною енергією хаосу, що саморозвивається, у психічній сфері людини і зароджуються її конкретні почуття і готовність її тіла до відповідних фізичних дій.

Тому, вивчаючи емоції, передусім слід усвідомлювати, що *емоції є процесами перетворення енергії інстинктів на почуття*.

Важливо також розуміти, що *емоції – це психофізіологічні процеси, які породжують у людини певні почуття, що впливають на суб'єктивне сприйняття ним реальності, яке й визначає загальну спрямованість актуалізації не повністю контрольованих свідомістю актів її мислемовлення і миследій*.

З огляду на таке розуміння, описуючи емоційний стан психіки індивіда, кваліфікований дослідник цілком об'єктивно може використовувати

терміни типу: емоційний хаос, емоційна напруга, емоційне навантаження, інтенсивність емоційних переживань, рівень емоційних переживань, полярність емоційного навантаження, негативні/позитивні емоції, емоційне збудження, емоційна енергія, емоційний потенціал, інтенсивність емоцій, тривалість позитивного/негативного емоційного стану тощо.

Завдяки цьому дослідникові вдасться уникнути плутанини, яка виникла у низці наук унаслідок необґрунтованого ототожнення емоційного процесу та почуттів, що виникають унаслідок його перебігу, позаяк з викладеного вище цілком зрозуміло, що *лише той всюдисущий у природі синергетичний хаос унаслідок зародження порядку, в якому й виникають почуття та дії індивіда, слід називати емоційним станом.*

Оскільки будь-який емоційний стан може викликати певні почуття, а почуття, своєю чергою, можуть викликати конкретні емоційні стани, то, мабуть, немає й об'єктивних підстав змішувати стан психіки з результатом його усвідомлення індивідом.

Тоді, на відміну від традиційної диференціації емоцій на позитивні та негативні, види емоцій раціонально поділити на три такі великі класи:

позитивні, невизначені та негативні, виходячи відповідно з комфортного, перехідного чи некомфортного станів психіки індивіда загалом (див. рис. 8).

Це особливо важливо, оскільки дозволить диференціювати подібним чином і почуття, що народжуються в хаосі кожного з трьох класів зазначених емоційних станів. Підкреслимо, що в такому разі до класу позитивних увійдуть почуття, завдяки яким психіка людини досягає комфортного стану. Тоді клас негативних утворюють почуття, які викликають у психіці людини некомфортні стани. А до класу невизначених буде віднесено почуття, що виникають під час переходу психіки індивіда з її комфортного стану до некомфортного і навпаки.

Заради справедливості відзначимо, що потенційно можливий й інший варіант, який широко експлуатують і дотепер, – синонімічне поєднання адекватних термінів, що позначають класи (категорії) подібних емоцій і почуттів.

Але в такому випадку подальше ігнорування різниці між емоцією як складним синергетичним процесом і почуттям як результатом його саморозвитку неминуче і цілком природно призведе до профанації самої ідеї подальших глибших міждисциплінарних пошуків у галузі когнітивного пізнання.

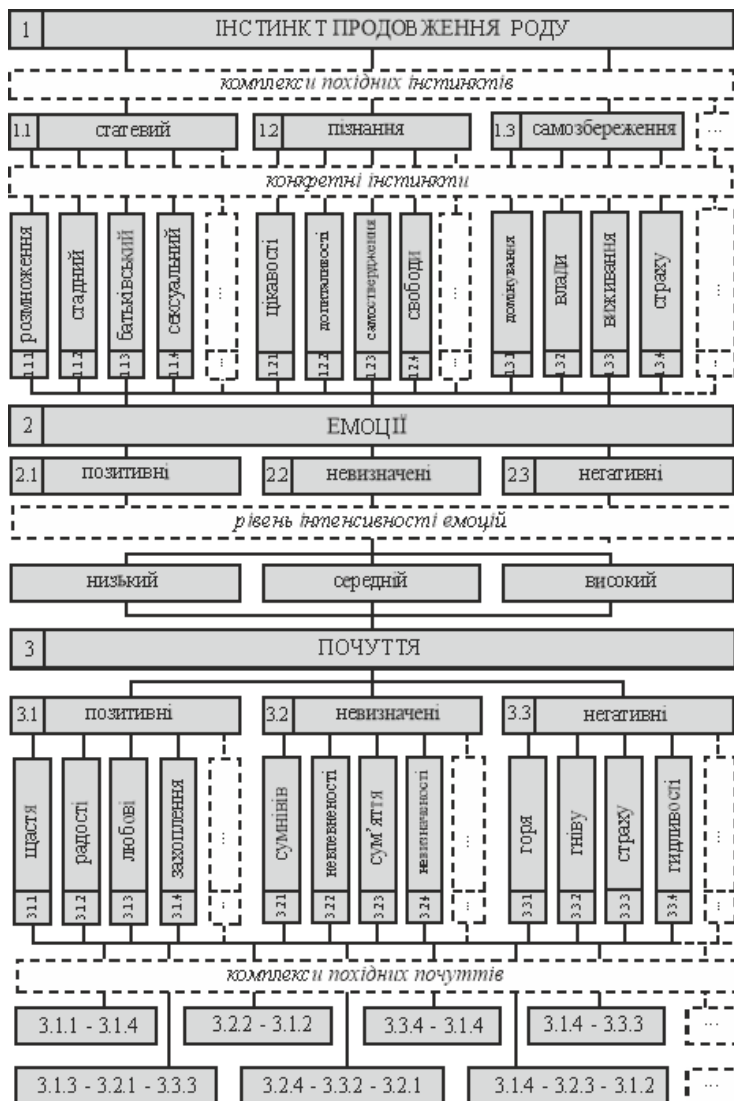

Рис. 8. Міждисциплінарна лінгво-психологічна мегакласифікація інстинктів, емоцій і почуттів

Формування класифікації почуттів

Відмежувавшись в обсязі нашого викладу від класичних тавтологів та викликаних ними термінологічних помилок психологів, на ґрунті яких з усією очевидністю і зародилася псевдопроблема змішування емоцій і почуттів, перейдемо безпосередньо до логіки класифікації самих почуттів. Для цього проведемо ядерно-смісловий аналіз трактування наведеного нижче академічного поняття.

Почуття – особливий вид соціально набутих емоційних переживань, які мають чітко виражений предметний характер і відрізняються порівняльною стійкістю.

Смісловим ядром тут є те, що почуття, по-перше, конкретні (предметні), а, по-друге, набуті соціально. Саме завдяки своїй соціальній природі почуття і закріплюються в пам'яті індивіда як конкретний, легко виражений вербально і мімікою результат саморозвитку в його психіці певних емоційно стереотипних переживань.

Тому надалі під *почуттями* ми будемо розуміти виражений вербально чи невербально (інтонація, міміка, жести, поза) зафіксований пам'яттю індивіда типовий результат само-

розвитку його стереотипних емоційних переживань.

У лекційній практиці та публікаціях упродовж двох останніх десятиліть ми наполегливо звертаємо увагу на наш гіпотетичний причинно-наслідковий концепт, який дозволив обґрунтувати дві інваріантні алгоритмічні схеми, що відображають різні послідовності умовного руху психофізіологічної енергії людини у процесах трансформації її емоцій у почуття та почуттів в емоції.

Першу схему, відповідно до якої емоційна енергія індивіда збуджується зовнішніми (події, фізичні впливи, вербальні дії тощо) або внутрішніми (біль в органах або тканинах організму, погане самопочуття, дискомфорт, хвороблива недовірливість тощо) подразниками можна представити у вигляді такого алгоритмічного ланцюжка: *подразнення → емоція → стан → відчуття → усвідомлення → почуття → реакція.*

Тоді друга схема, роль первинного подразника в якій виконує акумулятивний ефект свідомості, набуде такого вигляду: *усвідомлення → почуття → відчуття → стан → емоція → реакція.*

Із них легко виокремити такі універсальні реверсивні схеми послідовності руху психофізіологічної енергії.

Для вроджених емоційних реакцій:

*емоція → стан → відчуття → усвідомлення
→ почуття.*

Для соціально набутих емоційних реакцій:

почуття → відчуття → стан → емоція.

Векторна природа і різноспрямованість зазначених схем вкотре свідчать про логічну необґрунтованість ототожнення, а, отже, про некоректність використання в науках синонімічного поєднання понять *емоція* та *почуття*.

Із цих схем так само цілком логічною стає наявність широкого поширення у спеціальній літературі опису станів емоційних переживань індивіда у термінах чи поняттях, тісно пов'язаних з відчуттями і станами. Наприклад, (Він відчував почуття радості. Він відчув позитивну емоцію, яка породила почуття радості. Він відчув інстинктивну емоцію, яка викликала почуття страху. Вона відчувала інстинктивний страх. Він відчув радість. Вона переживала інстинктивну радість. Невизначеність емоцій викликала в ній суперечливі почуття сорому й радості і т. п.).

Наголосимо тут, що причиною невизначеності, тобто суперечливого саморозвитку емоції, яка складно вербалізується, може стати не лише комплекс різних за природою свого походження

чинників, що її породжують, але й векторне зіткнення енергетично насичених комплексів інстинктів (напр., страх) і соціально набутих (напр., сором) комплексів почуттів.

При цьому важливо розуміти, що складна природа психіки людини не допускає виникнення у її сфері певних почуттів, узятих у їхньому чистому вигляді, оскільки у сфері емоційного хаосу в конус тяжіння домінуючого почуття завжди потрапляють почуття, які породжують його, і незмінно супутні йому почуття. Внаслідок цього будь-які їхні комплекси, що реально виникають у психіці, які ми відносимо до класів позитивних і негативних, можна об'єктивно позначати ідеальним поняттям категоріального рівня відповідно до домінуючого у них почуття. Наприклад: *радість, біда, щастя, горе, подив, захоплення, любов, зневіра, гидливість, гнів, сором, страх, заздрість* тощо (див. другий ярус класифікації, рис. 8).

Крім того, знаючи друге за вагою в описуваних комплексах почуття, нескладно отримати й більш конкретні найменування комплексів, які об'єднуються в такі їхні категоріальні групи як, наприклад, сумна радість, радісний смуток, гірке щастя, радісне захоплення, захоплена радість та ін.

Через обмеження формату графічного викладу такі комплекси похідних почуттів закодовані нами та введені на третій ієрархічний рівень мегакласифікації у формі їхньої числової індексації, зазначеної в нижній частині рис. 8. Декодуємо їх у такий спосіб: 3.1.1. – 3.1.4. (щастя захоплення), 3.2.2. – 3.1.2. (невпевненої радості), 3.3.4. – 3.1.4. (гидливого захоплення), 3.1.4. – 3.3.3. (захопленого страху) і т. ін.

На четвертому ієрархічному рівні третього рівня мегакласифікації (ярус класифікації почуттів) ми розташували кодовані найменування ще складніших комплексів почуттів: 3.1.3. – 3.2.1. – 3.3.3. (кохання-сумнів із відтінком страху), 3.2.4. – 3.3.2. – 3.2.1. (невизначений гнів на тлі сумнівів), 3.1.4. – 3.2.3. – 3.1.2. (захват-збентеження з відтінком радості) і т. д.

Або, наприклад: сумна радість із відтінком смутку, радісний смуток із відтінком надії, захоплена радість із відтінком щастя, радісна надія з відтінком захоплення тощо.

В обсязі четвертого ієрархічного рівня класифікації почуттів, що входять до класу невизначених, ми отримуємо безперечну логічну можливість такого їхнього іменування: наприклад, радість-переляк на тлі надії, надія-сум на тлі смутку, сму-

ток-любов на тлі переляку, горе-надія на тлі відчаю, сум-любов на тлі надії, радість-захват на тлі щастя і т. ін.

На відміну від цього, комплексні почуття, що входять до класу невизначених, слід детермінувати поняттями, які відображають головні (провідні) почуття, що лежать в основі діалектично суперечливої єдності реальних, позначуваних ними комплексів, але вже з урахуванням чіткого домінування одного з них. Наприклад: радість-переляк, надія-сум, радість-надія, горе-надія, горе-переляк, сум-любов, любов-страх, любов-надія і т. ін.

Проте наведеного на рис. 8 трирівневого членування понять цілком достатньо для позначення будь-якого комплексу почуттів, які складають їхню реальну безліч. Звернемося для прикладу до відомої проблеми, що дискутується і на сьогодні й пов'язаної зі складністю позначення безлічі варіантів почуття ревностів, які, на думку багатьох когнітивістів, є комбінацією різновидів гніву зі смутком та страхом.

Розуміючи під ревностями гнів на тлі смутку і страху (страху втрати любові) і скориставшись мегакласифікацією, кожен дослідник без особливих труднощів зможе описати наявні альтернативи взаємодії конкретних почуттів, що утворюють

комплексно-категоріальне почуття ревнощів: сумний гнів із відтінком страху, гнівний страх із відтінком суму, сумний страх із відтінком гніву, гнів на тлі страху з відтінком печалі, страх на тлі печалі з відтінком гніву, гнів-страх на тлі печалі, страх-сум на тлі гніву, гнів-сум на тлі страху і т. ін.

Здавалося б, потенційно класифікацію почуттів можна поглибити до п'ятого ієрархічного рівня їхніх похідних комплексів. У такому разі отримаємо, наприклад, такі їхні комплекси: захоплене задоволення на тлі захоплення удачею з відтінком недовіри; радісної впевненості на тлі щасливої переваги з відтінком захоплення; злої урочистості на тлі досади з відтінком гидливості тощо. Проте у сфері лінгвістичних і психологічних експериментальних досліджень, як свідчить наукова практика, потреба у такому поглибленні не виникає.

І нарешті звернемо увагу, що (див. рис. 8) у зв'язку з обмеженням формату друкованого аркуша у графічну презентацію мегакласифікації нами введено пунктирні прямокутники. Вони показують, що зображені на ній морфологічні ряди елементів ієрархічних рівнів класифікації, що є іменами комплексів похідних інстинктів, конкретних інстинктів, трьох класів (позитивні, невідзначені, негативні) домінуючих почуттів, а також

будь-яких похідних комплексів почуттів, можуть і мають бути розширеними.

Додаймо також, що з урахуванням методологічних правил, номенклатури вже відомих і вперше введених у мегакласифікацію домінуючих почуттів з їхніми цифровими індексами, розширення необхідно представляти в такому вигляді.

У класі 3.1. – позитивних: 3.1.1. – щастя, 3.1.2. – радості, 3.1.3. – кохання, 3.1.4 – захоплення, 3.1.5. – задоволення, 3.1.6. – гордості, 3.1.7. – обожнювання, 3.1.8. – співчуття, 3.1.9. – симпатії, 3.1.10. – поваги, 3.1.11. – довіри, 3.1.12 – інтересу, 3.1.13. – солідарності, 3.1.14. – полегшення, 3.1.15. – насолоди, 3.1.16. – згоди тощо.

У класі 3.2. – невизначених: 3.2.1 – сумнівів, 3.2.2. – невпевненості, 3.2.3. – сум'яття, 3.2.4. – невизначеності, 3.2.5. – занепокоєння, 3.2.6. – вини, 3.2.7. – сорому, 3.2.8. – здивування, 3.2.9. – жалю, 3.2.10. – збентеження, 3.2.11. – суму, 3.2.12. – смутку, 3.2.13. – незатишності, 3.2.14. – некомфортності, 3.2.15. – неприкаяності і т. д.

У класі 3.3. – негативних: 3.3.1. – горя, 3.3.2. – гніву, 3.3.3. – страху, 3.3.4. – гидливості, 3.3.5. – ненависті, 3.3.6. – ворожнечі, 3.3.7. – огиди, 3.3.8. – протесту, 3.3.9. – розпачу, 3.3.10. – піклування, 3.3.11. – образи, 3.3.12. – злості, 3.3.13. – обурення, 3.3.14. –

неприязні, 3.3.15. – невдоволення, 3.3.16. – тривоги, 3.3.18. – роздратування, 3.3.19. – досади, 3.3.20. – недовіри, 3.3.21. – неповаги, 3.3.22. – антипатії, 3.3.23. – незгоди, 3.3.24. – незадоволення, 3.3.25. – безпорадності, 3.3.26. – непотрібності тощо.

Нагадаємо, що найменування почуттів у кожному їхньому морфологічному ряду слід розташовувати за вектором зменшення емоційного навантаження, яке ними породжується. Зазначимо при цьому, що детальні правила індексації елементів складних класифікацій викладено нами в роботі [11, с. 105–116].

3.3. Психофізіологічна енергія системи «інстинкти – почуття»

Звернемося далі до дискусійних, дотепер непростих питань про вродженість і соціальну набутість (виникнення в результаті соціального досвіду) інстинктів, емоцій і почуттів.

Прихильниками, а багато в чому і продуцентами класичних поглядів про вродженість емоцій як різновидів тваринних реакцій були, як відомо, Платон, Аристотель, Р. Декарт, Ч. Дарвін і З. Фройд. Не змогли подолати їхній магнетизм і

такі мислителі, як С. Пінкер, П. Екман, Далай-лама, а також більшість сучасних психологів-дослідників і практикуючих психотерапевтів.

Це не повинно нас дивувати, оскільки через здорову консервативність людської культури більша частина її конкретних галузей (практична психологія, соціологія, мистецтво, юриспруденція і т. ін.), подібно до метастазів, уже пронизана ідеями класичного підходу (див. детальніше [1, с. 11–21]), на зміну яких об'єктивно необхідний певний історичний час.

Водночас завдяки стрімкому розвитку когнітивістики все більше визнання серед дослідників знаходять висловлювані в тій чи іншій формі сучасні ідеї і про існування феноменів соціальної набутості не лише почуттів, а й емоцій та інстинктів. Так, наприклад, у роботах згадуваної вище Л. Фельдман Барретт новий підхід запропоновано називати *теорією конструювання емоцій* [там само, с. 16].

Якщо усунути негативні наслідки описаного нами синонімічного поєднання понять «емоція» і «почуття», яке, на жаль, має місце і в зазначеній вище роботі Л. Барретт, то можна сказати, що теорія конструювання емоцій базується на аксіомі, згідно з якою *почуття є значеннями*, оперуючи якими мозок індивіда здатний збуджувати в його

психіці певні емоції, тобто «конструювати» їх.

Підкреслимо, що процес такого конструювання емоцій реалізується за алгоритмічним ланцюжком, виокремленим з другої обґрунтованої нами вище схеми: *усвідомлення → почуття → відчуття → стан → емоція → реакція*.

Нагадаємо, що роль первинного подразника в цьому випадку виконують засвоєні пам'яттю індивіда соціально зумовлені *значення почуттів*. Точніше, їх слід називати концептами-значеннями, оскільки вони, як показано в працях [6; 13, с. 213–234; 14, с. 448–449], мають складну природу і є комплексами менш складних концептів, різних за природою свого походження.

Такі соціально зумовлені концепти можуть спливати в пам'яті людини в результаті її асоціативно-спонтанного мислення, бути не цілком усвідомленою реакцією на другорядну, що надходить сенсорними каналами інформацію, а також виникати у процесах відкладеного або акреативного мислення.

Піднімаючись на рівень свідомості, будучи найбільш енергетично потужними, ці концепти-значення і збуджують у психіці людини певні емоційні стани, зв'язані в її пам'яті у більш складний комплексний прототип почуття-концепту.

Підкреслимо тут таке. По-перше, ми вже з'ясували, що когнітивно-емоційний хаос має суто психо-енергетичну сутність. По-друге, у відповідь на досить потужні (порогові) подразнення, енергія концептів-інстинктів, які зберігаються в емоційній пам'яті позасвідомого індивіда, збуджує відповідні нейронні ланцюги його мозку. По-третє, емоційний хаос, у якому опредмечуються наступні акти процесів мислемовлення і миследії як реакція індивіда на подразнення, входить у режим максимальної турбулентності в ментальній сфері його психіки за рахунок складної взаємодії енергетичних потенціалів концептів-інстинктів, концептів-емоцій і концептів-почуттів.

Викладене зайвий раз переконує нас в тому, що *емоційний стан – це енергетичне збудження психіки людини, яке породжує почуття та інстинкти чи породжується ними.*

Розуміючи це, перейдемо до наведених на рис. 9 схем взаємодії потоків психофізіологічної енергії у саморозвитку емоційного хаосу.

Схема рис. 9а інтерпретує модель емоційного хаосу, у саморозвитку якого домінує психофізіологічна енергія *вроджених* інстинктів людини. Строго кажучи, ця енергія активізує не одну, а відразу декілька (щонайменше дві) нейронні ме-

режі, в нейронах яких також збуджується енергія набутих емоційних концептів.

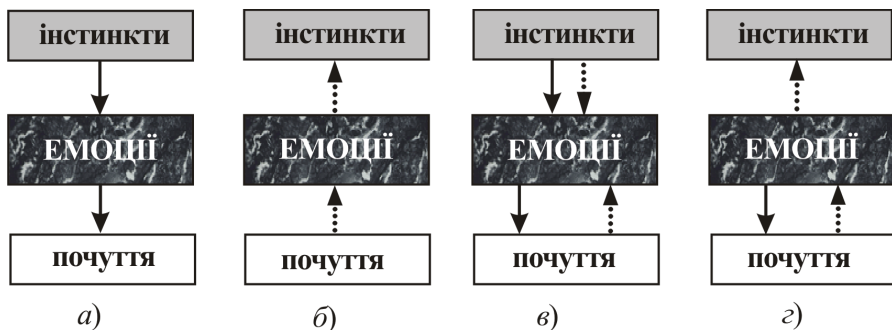

Рис. 9. Ідеалізована схема взаємодії потоків психофізіологічної енергії, яка забезпечує саморозвиток емоційного хаосу

Проте потенціал соціально набутих концептів-інстинктів, здатних активізувати процеси емо-раціонального та раціонального мислення індивіда, у такій ситуації виявляється, як правило, невеликим, унаслідок чого їхня енергія практично миттєво пригнічується енергією потужніших уроджених концептів-інстинктів, здатних породжувати у свідомості лише концепти почуттів-прототипів. Саме за цією схемою, в основі своїй, реалізуються всі інстинктивні поведінкові реакції людини.

Векторно-протилежною до описаної вище є схематичний рис. 9б, за якою на основі енергетичної

взаємодії почуттів у психіці людини можуть зароджуватися соціально набуті концепти-інстинкти, здатні також закріплюватися пам'яттю у сфері її позасвідомого начала.

У такому випадку сумарна енергія спонтанної взаємодії низки цілком усвідомлюваних індивідом почуттів, посилена псевдо чи цілком реальним сигналом-подразником, досягає певного порогового потенціалу. Цього потенціалу, як правило, виявляється достатньо для того, щоб придушити табу свідомості. Психофізіологічна енергія людини викликала емоційний хаос у ментальній сфері його емо-раціонального та раціонального мислення. При досягненні високого енергетичного потенціалу результат саморозвитку емоційного хаосу, який таким чином зародився, закріплюється в позасвідомому індивіда у вигляді соціально набутого аналога концепта-інстинкта.

Дещо іншою, але не менш цікавою, вбачається схема-модель рис. 9в, яка інтерпретує найбільш поширені варіанти перебігу когнітивних процесів мислемовлення і миследії людини. Умовно її можна назвати схемою набуття індивідом комунікативно-чуттєвого досвіду. Вона показує, що збуджена вродженими (суцільна стрілка) та/або набутими (пунктирна стрілка) інстинктами

енергія викликає в психіці індивіда емоційний хаос, у процесі саморозвитку якого беруть активну участь чітко усвідомлювані ним почуття (див. пунктирні стрілки).

Не будучи пригніченими енергією інстинктів, ці почуття-концепти в результаті взаємодії в надрах хаосу з іншими спорідненими або суперечливими їм почуттями-концептами здатні породжувати нові комплекси похідних почуттів, подібні до розглянутих нами в нижній частині мегакласифікації рис. 9. Тут важливо розуміти те, що концепти раціонального мислення зароджують у хаосі порядок, результат якого усвідомлюється та закріплюється в пам'яті індивіда як нове соціальне почуття або зв'язаний з ним новий комплекс-концепт похідних почуттів.

Четверту, представлену на рис. 9г схему, з таким самим успіхом можна назвати моделлю породження соціально набутих чуттєвих концептів-інстинктів. З моделі видно, що у процесі саморозвитку емоційного хаосу беруть участь певні енергетично потужні почуття (див. пунктирні стрілки). Такі почуття найчастіше народжуються внаслідок енергетично насичених естетичних, етичних, правових, емпатійних та інших яскравих переживань людини. Енергетична потужність концептів цих почуттів

здатна збуджувати такий потенціал саморозвитку емоційного хаосу, який, з одного боку, призводить до утворення та закріплення в пам'яті людини нових комплексів-концептів похідних почуттів (див. суцільну стрілку). З іншого боку, цього потенціалу буває достатньо і для збереження в позасвідомому психіки індивіда відповідних соціально набутих концептів-інстинктів. Саме вони зазвичай і відіграють роль культурних табу, здатних забезпечувати тактовну, толерантну, сприятливу поведінку людини в її подальшій комунікативній практиці.

Не слід ігнорувати і той факт, що, по-перше, у поняттях системного підходу на рис. 9_в і 9_г зображено схеми нелінійних відкритих систем, що саморозвиваються, зі зворотним зв'язком енерго-інформаційних потоків.

По-друге, подібні, але більш детальні схеми таких прямих і зворотних потоків можуть легко бути зазначеними й між елементами мегакласифікації інстинктів, емоцій і почуттів (рис. 8) у вигляді відповідних їм зв'язків. У такому варіанті обґрунтовану нами мегакласифікацію можна використати вже як кібернетичну модель.

При цьому дослідник, який використовує мегакласифікацію як кібернетичну модель, не повинен забувати про таке:

будучи складними позасвідомими реакціями, за природою свого походження інстинкти людини можуть бути вродженими і набутими;

емоції, будучи енергетичними процесами, які перетворюють енергію інстинктів на почуття та саморозвиваються за законами синергетики, зароджуються в екзистенціальному хаосі з властивим йому переважанням позасвідомих елементів раціонального начала психіки людини у формі емо-раціонального мислення;

свідомість здатна контролювати результати раціонально-логічних актів когніції індивіда і частково табувати енергетику позасвідомих актів його мислемовлення і миследії;

кінцевий результат саморозвитку будь-якого когнітивного хаосу особливо жорстко залежить від початкових умов його зародження;

об'єктивність ретроспективних результатів когнітивних пошуків може бути досягнута лише за умови чіткого розуміння дослідником діалектичних протиріч, які мають місце між оцінками подій, що вивчаються суб'єктом, та об'єктом наукових спостережень.

Таке розуміння когнітивних явищ дозволить методологічно правильно визначити входи та виходи кібернетичної системи [11, с. 105–131], а та-

кож збурюючі та керуючі впливи, що здійснюють визначальний вплив на особливості її синергетичного саморозвитку.

Крім того, слід звертати особливу увагу на природу походження досліджуваного почуття, оскільки однаково названі в побуті соціально набуті почуття відчуються по-різному відносно себе або когось іншого (радість, жалість, гордість, сором тощо) і можуть бути об'єктивно описані лише як похідні комплекси почуттів. У зв'язку з цим важливо розуміти причину й механізми виникнення конкретних почуттів, що вивчаються.

Так, страх, який переживає людина під час нападу звіра, різко відрізняється від її страху втратити довіру ближнього. У першій ситуації спрацьовує вроджений інстинкт (індивід відчуває тваринний страх) і реакція (бігти, замерти або атакувати) має автоматичний характер, який виключає участь свідомості (див. схему рис. 9а). У другому випадку (див. схему рис. 9б) домінує соціально набутий інстинкт і реакція індивіда частково чи повною мірою контролюється його свідомістю.

Необхідно також чітко уявляти різницю між здібностями людини переживати такі почуття болю, як фізичний (вроджений – схема рис. 9а), душевний (індивідуально суб'єктивно набутий –

схема рис. 9г, корелює з добром) та духовний (соціально набутий 9г, породжується прагненням до пізнання). Така глибока і вичерпна диференціація почуттів стає цілком реальною на основі використання понятійного апарату обґрунтованого нами вище в межах формування мегакласифікації.

Оцінюючи поліфункційний потенціал розробленої нами мегакласифікації в цілому, легко зрозуміти, що будучи універсальним методологічним інструментарієм міждисциплінарних когнітивних досліджень, вона здатна слугувати надійною основою для:

- конвенціалізації міждисциплінарних понять когнітивістики;

- ефективного формування робочих класифікацій в обсязі кожного конкретного когнітивного пошуку, які відіграють, як відомо, роль методологічного фундаменту в розробленні програми й методики експериментального дослідження;

- обґрунтування єдиної стратегії та системи уніфікованих процедур (тактик) проведення статистичних когнітивних мегаекспериментів;

- створення комп'ютерної бази (тезаурусу) даних про результати дослідження інстинктів, емоцій і почуттів, індексованих відповідно до їхньої мегакласифікації;

вивчення та кількісної оцінки статистичних закономірностей циркуляції психофізіологічної енергії індивіда в умовах типових комунікацій та взаємодій;

експериментального встановлення у різних видах когнітивної діяльності індивіда нормованих кількісних показників або енергетичних порогів психофізіологічної енергії, перевищення яких призводить до збереження в його пам'яті набутих інстинктів та стійких комплексів похідних почуттів;

системного планування та виконання наступних міждисциплінарних когнітивних наукових досліджень об'єктів будь-якої конкретної галузі реально існуючої об'єктної сфери психо-соціо-фізіологічних явищ;

оптимізації подальшого продукування відповідних гіпотетичних конструктів, термінологічних визначень і математичних образів для вербального і графічного міждисциплінарного опису досліджуваних когнітивістами феноменів і т. ін.

Важливо розуміти, що створюючи мегакласифікацію, ми не мали наміру реалізувати безглуздий варіант «осягнути неосяжне», а здійснювали її обґрунтування як цілком конкретного комплексного методологічного інструментарію для

подальшої адекватної побудови похідних робочих класифікацій у галузі міждисциплінарних когнітивних досліджень реально існуючої і практично неосяжної множини психо-соціо-фізіологічних явищ, що у сучасній лінгвістиці, психології, соціології, фізіології та інших суміжних із ними науках неминуче стають об'єктами пізнання.

3.4. Уніфікована робоча класифікація інстинктів

У результаті обґрунтування наведеної на рис. 7 міждисциплінарної лінгво-психологічної класифікації інстинктів людини ми зрозуміли раціональність її використання як комплексного методологічного інструментарію для подальшої уніфікованої побудови похідних робочих класифікацій у галузі когнітивних досліджень реально існуючої і практично неосяжної множини психо-соціо-фізіологічних явищ.

Тому вважаємо за необхідне додатково дещо ретельніше розглянути логіку й методологічні особливості побудови уніфікованих робочих класифікацій, за якими у лінгвістиці, психології, соціології та інших суміжних із ними науками

доцільно планувати й реалізувати міждисциплінарні дослідження комунікативних феноменів і явищ, у реалізації яких беруть участь інстинкти людини.

Нагадаємо у зв'язку з цим, що адаптаційна функція інстинкту полягає у реалізації прискореної поведінкової реакції на зовнішні та внутрішні подразнення. Оцінюючи його когнітивну роль ширше, неважко зрозуміти, що у функційному плані інстинкт є засобом і найскладнішим психофізіологічним інструментарієм адаптації індивіда до різних за природою й інтенсивністю реалізації змін реальності.

Зупинимось на цьому детальніше. Відомо, що психіатрія, яка займається причинами та механізмами психічних захворювань людини, у переважній більшості випадків змушена досліджувати функціонування інстинктів у відповідь на енергетично потужні внутрішні і зовнішні подразники. Наукові пошуки фізіологів значною мірою спрямовані також на пізнання ролі інстинкту у функціонуванні нервової системи людини у процесах адаптації до різких змін навколишньої реальності. На відміну від них психологія і психоаналіз як її глибинний напрям, на знанні яких, власне, і базується когнітивістика, по-перше, вивчають

психічні особливості явищ відображення дійсності людиною через пізнання процесів мислемовлення та миследій, результати саморозвитку яких в основі своїй також визначають інстинкти. По-друге, саме в когнітивістиці [14, с. 438–460] з'явилося розуміння того, що зародження і саморозвиток будь-якого процесу мислемовлення і миследій не відбувається без збудження енергії певного інстинкту. По-третє, і це цілком об'єктивно, для збудження інстинктів, спрямованих на реалізацію більшості актів, інтегрованих у зазначені процеси, достатньо енергетично несуттєвого подразника. Наприклад, у комунікації таким подразником може стати навіть підняті брови візаві.

Із позицій сучасної психології інстинкти та реакції індивіда за природою свого походження можуть бути як уродженими, так і соціально набутими.

Інтегруючи оконтурені таким чином існуючі наукові знання зі змістом наведеного вище нашого формулювання поняття *інстинкт*, ми отримуємо підстави для поглиблення розуміння когнітивного механізму його функціонування.

У силу цього далі **інстинктом** у його широкому когнітивно-функційному значенні ми будемо вважати *певною мірою контрольовану свідомістю*

алгоритмічну послідовність майже автоматичної реалізації сукупності генетично зумовлених або соціально набутих моторно-рухових та рефлексивно-розумових актів-шаблонів, що виникають в організмі людини як поведінкова адаптаційна комплексна психофізіологічна реакція на зовнішні та внутрішні подразники.

Оскільки уніфікованими, на наш погляд, мають бути і структура, і термінологічний склад усіх міждисциплінарних робочих класифікацій, звернемося, насамперед, до номенклатури та змісту термінів, якими представники зазначених вище наук позначають ті чи ті інстинкти. Так, одні дослідники вважають, що кожна людина має *два* базові інстинкти: самозбереження та продовження роду, а з них виходять решта – інстинкт свободи, домінування, дослідження та альтруїстичний інстинкт. Інші наполягають на тому, що людина, як і будь-яка інша тваринна істота, має *три* базові (основні) інстинкти: голоду, самозбереження, розмноження.

Відома також думка про те, що серед усіх уроджених інстинктів протягом усього життя людини в неї домінують *шість* таких інстинктів: самозбереження, продовження роду, альтруїстичний, дослідницький, домінування, свободи.

У гормічній психології Вільям Мак-Дугалл запропонував класифікацію з *дев'яти* основних інстинктів [28, с. 39–69]: втечі (страху), неприйняття (огиди), допитливості (здивування), агресивності (гніву), самознищення, батьківський (ніжності), харчовий, стадний, число яких згодом він неодноразово змінював.

Проте існують й дещо дивні класифікації інстинктів. Так, автори однієї наукової праці дійшли висновку, що всю сукупність людських інстинктів коротко можна представити такою їхньою табличною класифікацією на групи та підгрупи: 1 – *індивідуальні вітальні*: репродуктивний, статевий, батьківський, спорідненої консолідації, неспорідненої ізоляції; 2 – *соціальні*: конформізму (конформної консолідації), вертикальної консолідації (ієрархічний), горизонтальної консолідації, клептоманії, територіальних, ландшафтних переваг, пошуку та збирання; 3 – *конструктивістські*: адаптації до еволюційного довкілля, міграції, самообмеження чисельності виду, полювання і рибальства, агро- та веткультурний, тяги до вогню; 4 – *комунікативні*: невербальної звукової комунікації, міміка та жести, лінгвістичний.

При цьому її автори чомусь поглиблюють саму класифікацію інстинктів до рівня низки збуджую-

чих їх еволюційних фобій і огиди, як-от: боязнь і неприязнь до: *темряви, невідомості, висоти, павукоподібних і членистоногих, червоподібних, дрібних, але дуже рухливих тварин, будь-якого виду хижаків, крові, хворих, покійників, екскрементів, природних процесів і явищ, що бурхливо протікають* тощо. Більше того, в тіло класифікації як елементи її нижнього ієрархічного рівня вони вводять модулі (соціо-біологічний термін), що позначають певні психічні адаптації і є складовими частинами інстинктів.

На жаль, у класичному розумінні назвати пропонувану таким чином парадигму вербальної класифікації інстинктів раціональною не можна. Це пов'язано, насамперед, із тим, що, по-перше, її структуру сформовано на стихійно обраних авторами критеріях класифікації інстинктів за групами. По-друге, між самими групами інстинктів як вертикальними елементами структури або рівнями класифікації відсутнє будь-яке векторне спрямовування їхнього ієрархічного зв'язку (наприклад, за: наростанням / зменшенням функційної значущості цих елементів, алгоритмічною логікою формування вичерпної назви інстинкту, від загальної ознаки до часткової тощо). По-третє, і це з методологічної точки зору неприпустимо в принципі, автори ставлять в одну морфологічну

множину (горизонтальний ряд або підгрупу соціальних інстинктів) інстинкти конформізму, вертикальної консолідації, клептоманії, територіальних, ландшафтних уподобань, а також інстинкти пошуку та збирання, тобто – елементи, що характеризуються протилежністю загальних ознак (у цьому випадку – соціальних і генетико-особистісних).

Оскільки наукова класифікація є за своєю суттю системою підпорядкованих понять або класів об'єктів певної галузі знання чи діяльності людей, яку використовують як методологічний інструментарій для встановлення зв'язків між ними, то виходячи із загальновідомих вимог технології їхньої систематизації, ми не знаходимо достатніх підстав uważати описану вище спробу загальної класифікації інстинктів вдалою.

Недостатньо повно у розглянутих вище класифікаціях вирішено й питання термінологічної однозначності понять, що входять до них. Так, на прикладі навіть невеликої, наведеної нижче вибірки, нескладно переконатися в тому, що дослідники різних галузей наукового знання дають назви інстинктам, висловлюючи їхню сутність через:

дії: самозбереження, продовження роду, домінування, дослідження, розмноження, втечу, по-

шук і збирання, мисливство і рибальство, міграцію тощо;

почуття: голоду, батьківські, страху, потягу до вогню, подиву, огиди, збентеження тощо;

результат дії інстинкту: свобода, агресивність, консолідація, адаптація тощо;

дії та почуття-причини: втеча (страх), неприйняття (огиди), агресивність (гнів) тощо;

інстинкт і почуття-наслідок: батьківський інстинкт (ніжність), допитливість (здивування), самоствердження (натхнення) тощо.

Нагадаємо тут, що звертаючись до цього питання раніше, у роботі [26] ми обґрунтували методологічну раціональність використання для найменування будь-якого відомого, так само як і пізнаваного вперше інстинкту в їхній міждисциплінарній класифікації лише одного слова.

Таке слово, на наш погляд, має:

відображати стан психіки індивіда (інстинкти: страху, агресії, ...),

виражати домінуюче почуття (інстинкти: цікавості, батьківський, ...),

вказувати на поведінкові дії індивіда (інстинкти: свободи, домінування, самоствердження, ...),

акцентувати увагу на природі походження інстинкту (статевий, стадний, розмноження, ...),

розкривати мотиваційну сторону інстинкту (виживання, влади,...).

У цій самій роботі нами були сформульовані такі положення, які стали комплексною концептуальною основою побудови міждисциплінарної функціональної лінгво-когнітивної класифікації інстинктів:

інстинкти, подібно до процесів емоційних переживань людини, за природою їхнього походження можуть бути як уродженими, так і соціально набутими;

зовнішні подразники або стимули, енергетично не здатні збуджувати інстинкти, не можуть викликати у людини будь-яких емоцій, а, отже, й впливати на перебіг у її психіці процесів мислення та миследій;

психіка людини на основі спрацьовування інстинкту в процесі саморозвитку її емоційного стану здатна виробляти певні почуття, або навпаки – під впливом почуттів і перцептивних відчуттів збуджувати той чи інший інстинкт;

нормально розвинутий індивід здатен вербально описувати зміни свого психічного стану через комплекси, щонайменше, трьох конвенціонально конкретних поєднань інстинктів, емоцій і почуттів із відображенням порядку їхнього домінування.

При цьому ми чітко вказували, що під впливом зовнішніх подразнень і стимулів, що мають місце в реальному бутті, а також унаслідок впливу низки внутрішніх причин чи мотивацій, у психіці індивіда порушується принаймні два з трьох таких базових або основних комплексних інстинктів, як: статевий, пізнання, самозбереження. У результаті практично миттєвої суперечливої енергетичної взаємодії двох збуджених інстинктів-комплексів (або комплексних інстинктів) у психіці й виникає рівень інтенсивності емоційного збудження індивіда, необхідний для його адекватної реакції на зовнішнє чи внутрішнє подразнення.

З урахуванням викладеного ми маємо всі підстави стверджувати, що формуючи будь-яку робочу класифікацію інстинктів, доцільно створити її універсальний вербально-графічний образ, який задовольнятиме таким методологічним вимогам:

1 – класифікація повинна мати системну основу, що дозволяє без труднощів трансформувати її у відповідну робочу модель кібернетичної системи;

2 – термінологічний інструментарій класифікації має містити раціональний мінімум універсальних понять, доступних для розуміння представника будь-якої галузі когнітивного знання.

Сформований нами приклад-фрагмент такої універсальної робочої класифікації представлено на рис. 10.

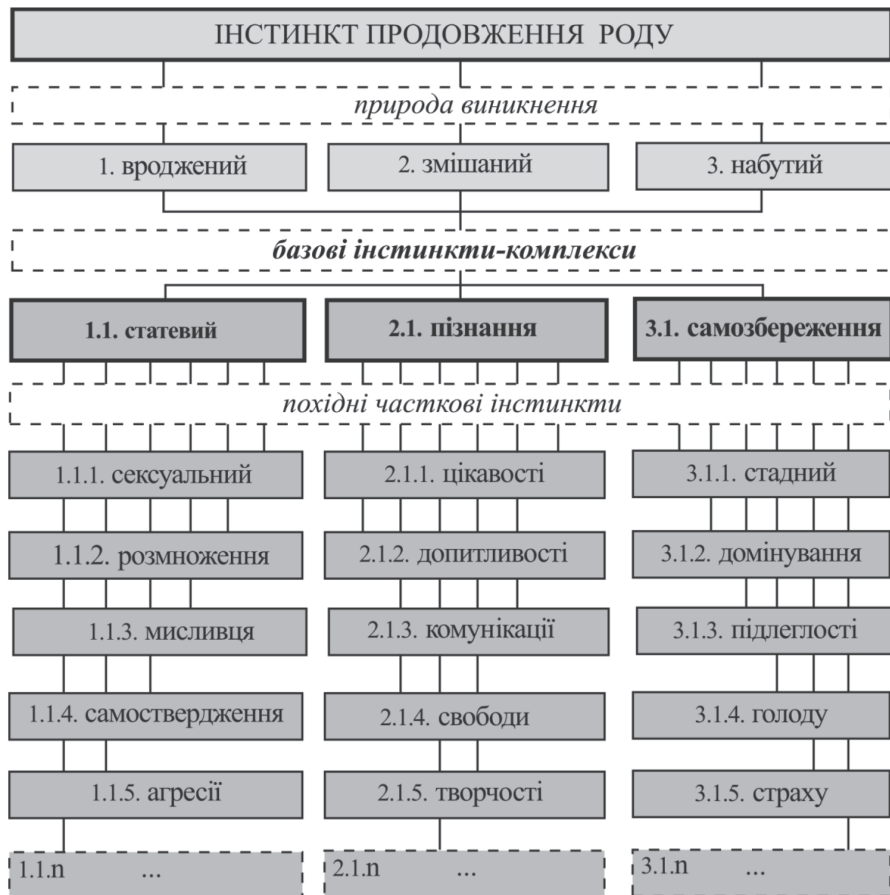

Рис. 10. Фрагмент прикладу робочої міждисциплінарної поліфункційної лінгво-когнітивної класифікації інстинктів людини

Звернемо увагу на те, що класифікація сформована на основі відомого [10, с. 134–148] ортодоксально-альтернативного підходу, покликаного відігравати роль глобальної методологічної ідеї побудови структури будь-якої інформаційно-кібернетичної системи, що моделює когнітивні процеси автоматизації прийняття рішень або процедур пошуку нових нетрадиційних рішень.

За цих умов як ортодоксальний базис виступає сама системна структура класифікації в органічній єдності з її термінологічними елементами. Своєю чергою, альтернативний потенціал універсальної поліфункційної класифікації вбачається в тому, що її ортодоксальна основа, яка охоплює мінімум термінологічних елементів, відкриває практично нескінченні можливості введення рівнів додаткових понять-ознак, які безпосередньо пов'язані зі специфікою цільової структури (мета, завдання, питання) кожного конкретно виконаного дослідження. У нашому прикладі (рис. 10) додатковою є ознака природи виникнення інстинкту (вроджений, змішаний або набутий). Її введення у структуру класифікації зумовлено тим, що згідно з метою дослідження у результаті її досягнення має бути встановлено три інваріанти моделі актуалізації комунікативних дій мовця як його

реакцій на збудження основних комплексів інстинктів (тобто базових інстинктів-комплексів).

В інших випадках дослідник може, наприклад, вводити в ортодоксальну структуру класифікації такі додаткові ознаки (або критерії класифікації), як: вік комуніканта (молодий, середній, старший), гендерна належність мовця (чоловік, жінка), культурний рівень комуніканта (низький, середній, високий), соціальна орієнтованість мовця (інтроверт, амбівалент, екстраверт), тип темпераменту комуніканта (холерик, сангвінік, меланхолік, флегматик), умови комунікації (офіційна, неофіційна) тощо.

Це важливо з методологічної точки зору, оскільки, по-перше, як відомо, наука вивчає не окремі явища, а їхні певні класи, які традиційно і прийнято позначати на першому ієрархічному рівні робочої класифікації. Саме за цих обставин, звертаючись до класифікації, наведеної на рис. 10, ми розуміємо, що як методологічний інструментарій її сформовано з метою експериментального вивчення закономірностей (особливостей, специфіки, механізмів, засобів тощо) актуалізації інстинктів мовця в комунікації. Більше того, вона свідчить, що дослідник має намір відносити всі отримані результати до трьох таких класів вивчених ним інстинктів: 1 – вроджені, 2 – змішані,

3 – набуті. При цьому він отримує можливість наукового опису процесів актуалізації інстинктів людини, диференціюючи додатково результати дослідження ще на відповідні підкласи базових інстинктів-комплексів: 1.1 – статеві, 2.1 – пізнання, 3.1 – самозбереження.

По-друге, не менш важливо й те, що дослідник отримує можливість внесення доповнень у нижню частину ортодоксальної структури робочої класифікації. На нижчих ієрархічних рівнях класифікації зазвичай позначають якісні характеристики або кількісні показники (інтенсивність інстинктивних реакцій, емоційно-прагматичній потенціал висловлювань і дій комуніканта тощо), перебігу процесів та актів, що беруть участь в актуалізації інстинктів.

Ці додаткові можливості спрямовано й на системну оптимізацію наукового опису особливостей синергетичного саморозвитку всього об'єктивно існуючого в природі людини розмаїття інстинктивних явищ, процесів та актів, і на експериментальне встановлення результатів протікання їх у суттєво різних умовах комунікації у її широкому розумінні.

Що стосується системно-ортодоксального начала, то тут важливо розуміти реальність, у силу

якої кінцеве число комплексів інстинктів є неминучим, як це прийнято в науці, визначиться в результаті їхньої конвенціоналізації і не досягне, на нашу думку, навіть трьох десятків найменувань. Це є очевидним хоча б тому, що всі спроби подальшого збільшення номенклатури властивих людині інстинктів замість розкриття їхньої смисломісткої сутності, що роблять дослідники, зводяться банально до опису: тих чи тих особливостей вияву поведінкових актів, мотивацій, стимулів, переживань, психічних станів індивіда, специфіки психофізіологічних процесів саморозвитку інстинкту, факторів-причин спрацьовування інстинкту тощо.

З огляду на це, в нижній частині класифікації (рис. 10) зображено штрихові прямокутники (1.1n–1.3n), які показують потенційну, за обґрунтованої на те необхідності, можливість доповнення кожного з трьох класів базових інстинктів-комплексів найменуваннями ще одного або кількох похідних часткових інстинктів.

Зазначимо також, що сучасне психологічне знання не дає нам повних підстав уважати, що так званий *інстинкт продовження роду* виявляється у реальній поведінці тварин чи людини як об'єктів наукового пізнання. Тому з погляду суб'єкта, що

пізнає, у продовженні роду коректніше, на наш погляд, убачати мету або якусь надмету функціонування психіки людини як складної відкритої та нерівноважної кібернетичної системи, що забезпечує виживання роду шляхом адаптації кожного індивіда у складі груп йому подібних до змін навколишніх умов розвитку природи і соціумів. За такого розуміння, надавши категорії виживання роду статус адаптаційної стратегії, ми отримуємо право розглядати базові інстинкти-комплекси (статевий, пізнання, самозбереження) як три мінімально необхідні тактики її реалізації.

Залишається необхідним підкреслити, що кожна робоча класифікація, побудована за викладеною нами методологію, стає повноцінним теоретичним внеском дослідника, оскільки за своєю сутністю вона автоматично перетворюється в оригінальний методологічний інструментарій для адекватного розроблення програми та методики будь-якого подальшого міждисциплінарного експериментального пізнання особливостей актуалізації інстинктів людини, а запропонована нами ортодоксальна системна основа лише забезпечує її майбутню трансформацію в робочу модель кібернетичної системи саморозвитку інстинктів людини.

3.5. Типові моделі взаємодій інстинктів, емоцій, почуттів

Маючи тверді уявлення щодо нескінченності реально можливих альтернатив варіантів перебігу супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у явищах та актах когніції, безперечна перевага впливу яких на особливості саморозвитку мислемовлення і миследій індивіда у процесах комунікації є безсумнівною, ми маємо всі підстави для розроблення системної матриці типових моделей інваріантів цих взаємодій як основи для подальшого створення відповідних часткових кібернетичних моделей, що дозволять здійснювати необхідне експериментально-комп'ютерне імітування інваріантів комунікативної поведінки людини.

У процесі обґрунтування шуканої системно-кібернетичної матриці інваріантів супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів ми будемо спиратися, насамперед, на такі аксіоми і постулати:

за природою причинно-наслідкових зв'язків когнітивні процеси мислемовлення та миследій людини, що здійснюють перебіг у її психіці, є суто

супервентними, тобто такими, у яких комплекси причин породжують певні комплекси наслідків (мовних і фізичних дій);

когнітивні процеси мислемовлення та мислєдій людини можуть протікати послідовно в трьох сферах її духовного буття: брати свій початок в екзистенції, реалізуючись на основі властивого їй позасвідомого емоційного мислення; продовжуватися в підсвідомому на рівні ментальності з її емоційним мисленням; перетікаючи у сферу трансцендентності, відбуватися на основі раціонального мислення; матеріалізуватися остаточно під частковим або повним контролем свідомості у формі мовних і фізичних дій, а також розгортатися під впливом свідомості у зворотному порядку;

когнітивно-стохастичні процеси протікають під енергетичним впливом не одного, а декількох центрів керування порядком (комплексів факторів-причин), які зароджуються під час саморозвитку хаосу у всіх сферах духовного буття індивіда.

Матрицю інваріантів шуканих моделей, яку було сформовано нами з урахуванням вищезазначеного, представлено на рис. 11.

Як бачимо, ця матриця охоплює шість умовних

рівнів когніції, на кожному з яких розташовано по шість типових інваріантів моделей протікання процесів мислемовлення та миследій людини. Кожній моделі надано свій номер. Усі моделі уніфіковано й зображено у формі трикутників. Пряма, що лежить в основі трикутника (див. нижню частину матриці), символізує вісь лінійних протиріч, які виникають між психо-енергетичними потенціалами точок двох діалектично взаємодіючих факторів-причин (на моделі 1 – це потенціали першого – I_1 і другого – I_2 інстинктів).

Точкою у вершині трикутника моделі 1 позначено фактор-причину (це комплексний інстинкт – I_3), який внаслідок свого більш високого енергетичного потенціалу відіграє роль центру керування саморозвитком протиріч, що виникли між першим – I_1 і другим – I_2 інстинктами. Ця точка, розташована над серединою осі лінійних протиріч, свідчить про їхню відсутність в її околиці, а, отже, про домінування в когніції комплексного інстинкту I_3 . На енергетичне домінування того чи іншого фактора-причини на осі суперечностей $I_1 I_2$ вказують стрілки. Так, на моделі 1 зображено домінування енергії інстинкту I_1 , а на моделі 2 – енергії інстинкту I_2 .

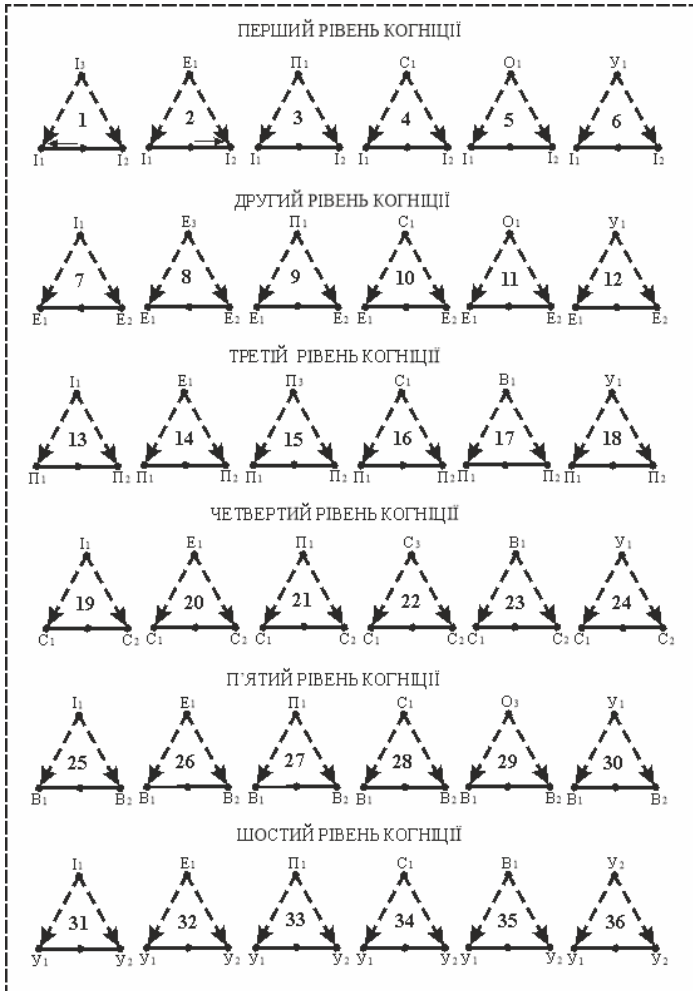

Рис. 11. Системно-кібернетична матриця типових моделей інваріантів супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у явищах, процесах та актах когніції

Звернемо також увагу на те, що, по-перше, будь-якою із зазначених на моделях матриць індексованою точкою дослідник може позначати той чи інший конкретно досліджуваний ним фактор-причину. По-друге, слід розуміти, що в межах кожного рівня когніції сформованої нами матриці по горизонталі розташовано інваріанти моделей, загальною ознакою яких є наявність енергетичних протиріч між факторами-причинами, що мають однакову природу походження. Так, наприклад, на першому (інстинктивному) рівні – це моделі протиріч, які виникають винятково між інстинктами й усіма відомими комплексами (емоцій – Е, почуттів – П, станів організму індивіда – С, його відчуттів – В та умов комунікації – У), потенційно здатними відігравати роль центру управління саморозвитком цих протиріч. По-третє, загальною ознакою моделей, що утворюють вертикальні стовпчики матриці, є наявність у них керуючого впливу лише однієї природи (у першому стовпчику це комплекс інстинктів – І, у другому – комплекс емоцій – Е, у третьому – комплекс почуттів – П і т. д.). По-четверте, слід пам'ятати, що з огляду на високий рівень набуття мозком людини життєвого досвіду автоматизації інстинктивних реакцій, когнітивні процеси можуть здійснюватися не

лише без витрат часу на низку актів саморозвитку (наприклад, розвиватися по траєкторії $6 \rightarrow 12 \rightarrow 15$), але й протікати неодноразово й непередбачувано, змінюючи напрямки траєкторії свого розвитку між рівнями когніції, зазначеними в матриці на рис. 11 (наприклад, по траєкторії $4 \rightarrow 14 \rightarrow 26 \rightarrow 17 \rightarrow 32$). Більше того, когніції можуть також саморозвиватися у зворотному порядку (від умов комунікації до інстинктів, наприклад, по траєкторії $31 \rightarrow 27 \rightarrow 14 \rightarrow 9 \rightarrow 3$). По-п'яте, необхідно розуміти, що в мозку людини, здатному виробляти 10 мільярдів паралельних операцій за секунду, саморозвиток когнітивних процесів здійснюється винятково в режимі полілектичного мислення, тобто практично в режимі одночасного вирішення будь-якої великої кількості діалектичних протиріч, змодельованому нами у праці [13, с. 147–167] на основі образу зірки полілектики.

Звертаючись до матриці, оцінімо кількісно потенційно можливі альтернативи розвитку когнітивних процесів, які вона здатна охопити. Визначимо спочатку кількість комбінацій, що виникають при розгляді когнітивних процесів, які складаються з актів, що послідовно охоплюють лише одну модель на кожному рівні когніції, зазначеному на рис. 11. Для цього достатньо число

елементів вибірки (у нашому випадку воно дорівнює 36) звести у ступінь, що дорівнює однаковій кількості елементів підвибірки на кожному рівні когніції (у нашому випадку воно дорівнює 6). Обмежившись цією операцією, отримуємо 2 176 782 336 різних комбінацій окремих актів, взаємодія яких робить науковий опис кожного потенційно можливого когнітивного процесу об'єктивно актуальним.

Далі, усвідомлюючи те, що подумки обертаючи кожну модель матриці за годинниковою стрілкою, ми переконаємося в існуванні ще двох варіантів керуючих впливів (наприклад, на моделі 2 ними потенційно можуть стати I_1 і I_2). У результаті обертання моделі 20 отримаємо послідовно також два відповідні варіанти (C_1 і C_2). Тобто, кількість варіантів зросте утричі й становитиме вже 6 530 347 008 можливих комбінацій комплексів факторів, які ми розглядаємо.

Крім того, ми можемо враховувати кількість чітко диференційованих у психології інстинктів (наприклад, 20), емоційних станів (мінімум 3), почуттів (припустимо, 50), фізичних станів організму (мінімум 3), відчуттів (наприклад, 15), умов комунікації (мінімум 3). У такому разі, відповідно до правила піднесення до ступеня для визначення

реальної кількості варіантів реалізації когнітивних процесів нам доведеться послідовно помножити число 6 530 347 008 на наступні співмножники (20, 3, 50, 3, 15, 3) та подвоїти отриманий результат з урахуванням реверсивного саморозвитку когніції.

Однак і це лише частка реально існуючої безлічі інших можливостей саморозвитку когніції, оскільки якщо врахувати також варіанти реверсивності руху когніції від умов комунікації до інстинктів, то за правилом суми матимемо вже 13 060 694 016 комбінацій. Безсумнівно, що ми, в повному розумінні цього слова, отримаємо космічну величину практично нескінченних альтернатив можливих комбінацій реалізації процесів комунікативної поведінки людини взагалі та мислемовлення і миследій її зокрема.

Звідси, з одного боку, безпосередньо витікає думка про те, що за всю історію людства, мабуть, не було і не буде реалізовано дві однакові фрази, причиною матеріалізації яких слугували цілком подібні моделі когнітивно-енергетичної взаємодії комплексів інстинктів, емоцій і почуттів різних мовців.

З іншого боку, це також переконливо свідчить і про синергетичну природу мислемовлення та

миследій людини, і про необхідність статистичної оцінки результатів їхнього саморозвитку.

За цих обставин виникла необхідність такої мінімізації кількості типових моделей, яка була б здатна забезпечити опис перебігу реально існуючих супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у явищах, процесах та актах когніції. Тому зважаючи на взаємодію у типових моделях винятково таких комплексних факторів, як інстинкти (І), емоції (Е), почуття (П), стани організму індивіда (С), відчуття (В) та умови комунікації (У), їх і було покладено в основу вертикальної стратифікації самих моделей таким чином, щоб точка у вершині трикутника всіх моделей, розташованих у кожному стовпчику матриці, була маркована тим самим комплексним фактором-причиною (наприклад, для першого стовпчика це – інстинкти (І), для другого – емоції (Е) і т. д.), який відіграє роль центру керування саморозвитком протиріч між двома іншими комплексами факторів, що входять до складу моделі та повторюються в усіх горизонтальних рядках моделей, розташованих на конкретному рівні когніції. Завдяки цьому без будь-яких ускладнень у матриці й було стратифіковано 36 типових інваріантах моделей перебігу супервентних взаємодій

комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у психіці комуніканта.

Щодо питання методологічної достатності між-дисциплінарного термінологічного інструментарію сформованої нами мегакласифікації (рис. 8) для наукового опису механізму реалізації когнітивних явищ і описаних вище інваріантів (рис.11) альтернативних моделей енергетичної взаємодії інстинктів, емоцій і почуттів людини, то акцентуємо увагу на такому. Принципову можливість раціонального вирішення цього питання на рівні почуттів як елементів лінгво-психологічної мега-класифікації інстинктів, емоцій і почуттів детально обґрунтовано та ілюстровано нами у роботі [15] й відтворено вище наприкінці підрозділу 3.2 цієї монографії. Тому природньо, що виникає сенс з'ясувати також методологічні можливості опису існуючого розмаїття комплексів інстинктів поняттями термінологічного апарату їхньої класифікації, зображеної на рис. 10.

Звернувшись безпосередньо до цієї класифікації, неважко побачити, що при її прочитанні за таким алгоритмом ($1 \rightarrow 2.1 \rightarrow 2.1.2 \rightarrow 3.1.5$) можна, наприклад, говорити про вроджений базовий інстинкт пізнання, заснований на взаємодії часткових інстинктів допитливості та страху. Алгоритм

($1 \rightarrow 3.1 \rightarrow 3.1.1 \rightarrow 3.1.3$) дозволяє вести мову про вроджений базовий інстинкт самозбереження, що виявляється на тлі стадного інстинкту у вигляді інстинкту підлеглості. Відповідно до алгоритму ($2 \rightarrow 2.1 \rightarrow 2.1.1 \rightarrow 2.1.4 \rightarrow 3.1.5$), можна описувати поведінку індивіда, пов'язану зі змішаним за своєю природою базовим інстинктом пізнання, що виявляється в автоматизації дій, спричинених енергетичною взаємодією вродженого інстинкту цікавості із соціально набутим інстинктом свободи, які стримуються інстинктом страху. Прочитання зворотного алгоритму ($3.1.2 \rightarrow 1.1.5 \rightarrow 3.1 \rightarrow 3$) дає можливість говорити про взаємодію набутого інстинкту домінування і вродженого інстинкту агресії, яка збуджує набутий інстинкт самозбереження.

Подібним чином, звертаючись до моделі 1 у матриці (рис. 11), ми можемо вести мову про керуючий базовий інстинкт-комплекс (I_3), під впливом якого в результаті взаємодії вродженого інстинкту (I_1) з набутим (I_2) статус домінуючого (див. стрілку у бік точки I_1) набуває інстинкт (I_1). Розглядаючи модель 25 можна, мабуть, говорити про діалектичну суперечність, що виникла у психіці індивіда між набутим відчуттям (O_1) і вродженим відчуттям (O_2), і про результат його вирішення на

користь тієї чи іншої сторони під впливом енергії вродженого/набутого комплексу інстинктів (I_1). Таким чином, ми переконуємося в тому, що обґрунтована вище міждисциплінарна класифікація інстинктів людини повністю відповідає висунутим до неї вище методологічним вимогам.

Викладене дає підстави вважати, що сформована внаслідок проведеного нами теоретичного обґрунтування шукана міждисциплінарна поліфункційна лінгво-когнітивна класифікація інстинктів людини здатна відігравати роль надійного методологічного інструментарію для вироблення раціонального мінімуму універсальних понять, доступних представникові будь-якої галузі когнітивного знання для однозначного опису результатів великої кількості альтернативних досліджень особливостей і механізмів енергетичної взаємодії інстинктів, емоцій і почуттів людини.

Варта уваги ще одна методологічна особливість можливого використання системно-кібернетичної матриці типових моделей інваріантів супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у явищах, процесах та актах когніції. Вона полягає у тому, що саме з цією матрицею дослідники зручно розглядати енергетичну специфіку перебігу комунікативної поведінки,

мислемовлення та миследій людини і в малому (у межах одного акту чи явища), і у великому (протягом усього процесу комунікації) масштабах. Так, в обсязі будь-якої взятої типової моделі (див. трикутники рис. 11) доцільно у малому масштабі здійснювати опис результатів конкретного когнітивного явища як окремого елемента загального процесу комунікації.

На відміну від цього у разі розгляду перебігу комунікації в цілому (тобто, її опису у великому масштабі) зручніше, звернувшись до самої матриці типових моделей, зобразити на ній кінцеву структуру-атрактор стохастичного саморозвитку явища комунікативної поведінки людини. Для цього слід лише послідовно нанести на матрицю часткові атрактори, розвиток яких бере початок у типовій моделі попереднього явища і завершується у наступній типовій моделі. Наприклад, перший частковий атрактор візьме свій початок у моделі 4 й завершиться в моделі 9, другий спрямується від моделі 9 до моделі 14, третій – від 14 до 22, четвертий – від 22 до 26 і п'ятий частковий атрактор буде спрямовано від 26 до 35. Таким чином ми й отримаємо ломану криву, траєкторію саморозвитку якої у синергетиці прийнято називати *структурою-атрактором*.

Обґрунтована таким чином системно-кібернетична матриця типових моделей інваріантів супервентних взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів у явищах, процесах та актах когніції цілком узгоджується з відомими нам фактами експериментально-доказових досліджень, а її графічний образ здатний віддзеркалювати множину когнітивних процесів, на яких ґрунтується феномен пластичності людського мозку.

Перспективність використання міждисциплінарної класифікації та системно-кібернетичної матриці моделей взаємодій комплексів інстинктів, емоцій і почуттів убачається нами в тому, що їхнє сумісне застосування в різноспрямованих пошуках представників низки суміжних із когнітивістикою наук активно сприятиме побудові єдиної синергетичної картини саморозвитку процесів мислемовлення та миследій людини в комунікації.

РОЗДІЛ 4.

Механізми актуалізації маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію

За масштабністю організації і закономірностями розвитку мовлення подібне до всесвіту.

О. В. Клименюк

Анотування суті

Здавалося б, навіщо нам моделювати саме космічний механізм маніпулятивного впливу якихось собі промовчастих, спрямованих на кожного реципієнта та їхню аудиторію в цілому. Проте якщо читати здатні ми проміж рядків, нагода є поглибити пізнання, оскільки пошуки міждисциплінарного щодо когніції знання, на жаль, лінгвісти часто роблять безсистемно – навмання. Візьміть наприклад, когнітивний дисонанс, що є, по суті, явищем частковим у механізмі мислення людини, але з якоїсь невідомої причини раптово опис його науковий вже статусу окремої теорії сягнув: тут схоже, як то кажуть, автор перегнув. Звичайний опис будь-якого механізму науковий завжди по суті є тео-

ретичним, але він відповідно до умов методологічних був і лишається окремим елементом й засобом лише окремим, що їх багато прийнято вживати у процедурі більш складній – у формування теорії нової. Водночас існує явище аконцептуальне до дисонансу когнітивного, що виникає часто як наслідок маніпуляції під час публічної комунікації. Воно в науці когнітивним резонансом зветься. Але вам мало що дізнатися про нього доведеться. Між тим, незайвим буде розуміти, що механізм актуалізацій цих явищ двох єдиним є. Не зайвим буде також нам пізнати його природу реверсивну та енергетично особливу роль у процесах когнітивних. Цікаво, мабуть, додатково з'ясувати сутність резонансу та переконатись, що, викликаючи посилення емоцій вибухове, у психіці людський він особливу згоду викликає і разом з тим карбує в пам'яті її він майже назавжди будь-яке мовцем висловлене слово. Вже тут, здавалося б, і годі, оскільки більш глибоке розуміння феномена цього може бути не зайвим кроком у з'ясуванні того всесвітнього зв'язку, що ним сам когнітивний резонанс та його наслідок прямий – еґреґор, так міцно в мисленні глобальному людини загадкою природи злиті. Такий у викладі моделі спілкування бік є не лише один. У цьому розділі на читача чекає також зустріч фрагментарна з міркуваннями про: концепти як засоби глобальні народження, транслювання та

збереження знання людини про довкілля, що оточує її; єдиний механізм енергетичний перебігу всіх когнітивних явищ; особливості функціонування сфер духовного буття комуніканта; взаємодію просторів культур комунікативних, що мають їх і мовець, і слухач.

О. В. Клименюк

4.1. Необхідність і мета дослідження

Поступовий історично неухильний рух людської думки у бік усе більш глибокого пізнання комунікативних явищ, що їх вивчають у когнітивних науках, за причинами його виникнення прийнято умовно поділяти на необхідність задоволення нагальних потреб соціальної практики та потреб розвитку самого наукового знання.

Що стосується запитів соціальної практики, то, з одного боку, на сьогодні спеціалістами-практиками з комунікативної взаємодії завдяки стихійно-емпіричній пізнавальній діяльності опановано значну кількість практичних методів, прийомів і засобів маніпулятивного впливу публічного мовця на аудиторію. Це видається цілком закономірним, оскільки набуття ними цих навичок відбувалось упродовж багатьох століть.

З іншого боку, виникнення на основі науково-пізнавальної діяльності та подальший бурхливий розвиток сучасної когнітивістики як міждисциплінарної науки загострили необхідність поглиблення наявних уявлень і розроблення низки теоретичних моделей, що описують механізми спілкування лідера-мовця з аудиторією. У зв'язку з цим зростає **актуальність** побудови системної моделі публічної комунікації, що має віддзеркалювати особливості стохастичної взаємодії когнітивних процесів, перебіг яких відбувається у психічних сферах і мовця, і кожного представника аудиторії.

Тому **метою** викладеного нижче теоретико-методологічного пошуку було обґрунтування системної міждисциплінарної моделі-схеми для наочного поглиблення наукового знання про когнітивні механізми маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію.

4.2. Методологічна концепція розгляду проблеми

Зауважимо насамперед, що проведений попередній методологічний аналіз показав доцільність створення планетарної моделі, яка має

відображати особливості саморозвитку у психіці кожного слухача тих чи інших когнітивних процесів, за результатом перебігу яких і виникає феномен маніпулятивного впливу публічного мовця на аудиторію. Оскільки когнітивні процеси мислемовлення і миследій будь-якого індивіда відбуваються, як відомо [13, с. 208–214], у трьох умовно автономних сферах його духовного буття: екзистенціальній, ментальній і трансцендентній, то необхідність їхнього віддзеркалення на моделі-схемі також була для нас очевидною. За цих умов, звертаючись до опису модельного образу відомої в когнітивістиці піраміди Клименюка О. В. [13, с. 210; 18], де йдеться про емоційне, емо-раціональне, раціональне мислення та свідомість індивіда, підкреслимо таке.

Екзистенціальне буття людини відбувається у царині її несвідомого і ґрунтується на емоційному мисленні, яке здійснює свій перебіг за рахунок енергетичної взаємодії емоційних концептів, що зберігаються у пам'яті цієї людини. Зміст такого буття не може бути викладеним мовою понять, проте він підлягає частковому відтворенню через результати актуалізації самого емоційного мислення.

На відміну від цього когнітивні процеси ментального та трансцендентного буття індивіда роз-

гортаються у царині його передсвідомості. Основою ментального буття людини є енергетична взаємодія емоційних та емо-раціональних концептів. На ментальному рівні у взаємодії з емо-раціональними концептами беруть участь лише найбільш енергетично насичені емоційні концепти або їхні комплекси, сформовані в хаосі екзистенціального буття індивіда. При цьому природа цих концептів є різною: це можуть бути і концепти-інстинкти, і концепти-емоції. Більше того, за механізмом породження обидва їхні різновиди можуть поділятися на генетично вроджені і соціально набуті.

Щодо емо-раціональних концептів, то їхній тезаурус у пам'яті людини є, зазвичай, максимальним, оскільки концепти-прототипи, концепти-аналоги та концепти-табу (почуттів, емоцій, відчуттів, понять, образів, передбачень, типових дій, суджень, емоційно-духовних реагувань, мисленевих операцій, концептів-сценаріїв тощо) індивід набуває протягом усього життя. До цього слід додати наявність у пам'яті кожної людини аналогічної кількості діалектично неминуче пов'язаних із ними аконцептів [13, с. 213–234]. Зрозуміло й те, що завдяки максимальній кількості і високим енергетичним потенціалам тезаурусів емоційних та емо-раціональних концептів, розгортання

хаосу когнітивних процесів у сфері ментального буття індивіда має переважно турбулентний характер.

Особливістю сфери трансцендентного буття індивіда є сама специфіка перебігу притаманного їй раціонального мислення. Вона полягає в тому, що у сфері раціонального мислення етичні, естетичні та правові концепти здебільшого енергетично блокуються.

Слід також розуміти, що хоча свідомість людини не здатна повністю контролювати хаотичний саморозвиток когнітивних процесів мислемовлення і миследій у її психіці, вона спроможна контролювати результати перебігу цих процесів у цілому й дозволяти їхню комунікативну матеріалізацію або накладати на неї певні табу.

4.3. Модель механізму маніпулятивного впливу в комунікації

Для того щоб краще уявити реальні масштаби складнощів перебігу когнітивних процесів, які розгортаються під час комунікації у психіці публічного мовця та кожного представника його аудиторії, достатньо, на наш погляд, побудува-

ти модель їхньої взаємодії за аналогією з певною планетарною системою. У такому разі сукупності духовних сфер мовця й кожного конкретно взятого професійно або прагматично орієнтованого слухача набуватимуть, у певному розумінні, характерних ознак окремої планетарної системи, а механізм енергетичної взаємодії їхньої існуючої множини – ознак і властивостей явищ, які відбуваються у цій системі. Реалізовану саме на цих підставах модель представлено на рис. 12.

Продовжуючи метафоричний опис уявної системи, ми будемо виходити з основних теоретико-гіпотетичних положень і користуватися міждисциплінарним понятійним апаратом фундаментальних праць [3, 4]. Тому звернемо, насамперед, увагу на те, що в центрі моделі розташовано духовну сферу публічного мовця, когнітивні процеси мислемовлення і миследій якого відбуваються, як зазначалося вище, у трьох умовно автономних сферах його духовного буття: екзистенціальній (E_0), ментальній (М) та трансцендентній (Т).

Таке розташування духовної сфери публічного мовця нагадує, насамперед, про те, що від нього, як і від сонця у реальних планетарних системах до духовної сфери кожного представника слухацької аудиторії ($E_1, E_2, E_3, \dots E_n$) має надходити певна

енергія, здатна призводити до збудження у його психіці відповідних когнітивних процесів мислення і мислєдїй.

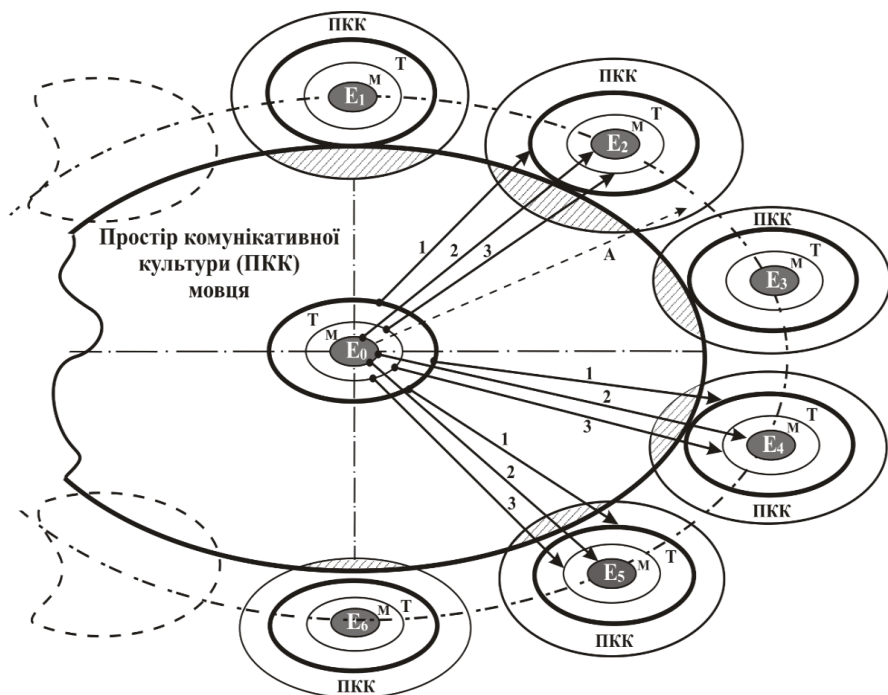

Рис. 12. Системна планетарна модель механізму маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію

4.4. Особливості флуктуації психофізіологічної енергії мовця

Під час комунікації лідера-мовця з аудиторією його психофізіологічна енергія виникає внаслідок майже автоматизованої безперервної активації енергетичних потенціалів популяцій нейронів, у пам'яті яких зберігаються певні концепти, що тим чи іншим чином пов'язані з метою і ситуацією спілкування.

Між активованими таким чином нейронами відбуваються енергетично суперечливі взаємодії, результатом яких стає: енергетичне підсилення одних за рахунок їхнього поповнення енергетичними потенціалами інших; виникнення енергетичного резонансу внаслідок збудження двох або кількох функційно подібних нейронів; пригнічення енергетичного потенціалу менш активних нейронів більш потужними; повна дисипація енергії малопотужних нейронів (тобто їхнє видалення з пам'яті індивіда).

У цій взаємодії зазвичай беруть участь відмінні за своїм енергетичним потенціалом концепти (або нейрон-концепти), які мають також різну природу походження і складність структур. До складних здебільшого відносять такі концепти,

як: мисленнєві картини, картино- подібні репрезентації, мультиплікати, гештальти, фрейми, сценарії, схеми, звукові асоціативи, нав'язливі образи, почуттєві знаки, пізнавальні картини, знаки та їхні структури, ментальні речення, алгоритми фізичних і розумових дій тощо. Менш складними прийнято вважати концепт-поняття, концепт-символ, концепт-звук, концепт-запах, концепт-відчуття, концепт-образ, концепт-почуття тощо.

Тут і далі під **концептом** у загальному значенні цього поняття ми відповідно до джерела [13, с. 213] розуміємо певну зумовлену колективною свідомістю ментальну цілісність із притаманним їй ступенем віддзеркалення об'єктів або явищ реального світу, яка формується у свідомості у вигляді складного більш-менш чіткого образу або алгоритму дії, здатних зберігатися у пам'яті та постійно оновлюватися в результаті надходження й когнітивно-стохастичного перероблення емо-раціональною сферою мислення індивіда нової перцептивної й логічної інформації.

За природою походження відносно перцепції людини поширеним є диференціювання концептів на: зорові, слухові, почуттєві, відчуттєві і смакові. На рівні більш загальних ознак у співвіднесенні з механізмом породження дослідники часто поділяють концепти на логіко-понятійні, у форму-

ванні яких беруть участь нейронні ансамблі лівої півкулі головного мозку людини, та емоційно-образні, що зароджуються у популяціях нейронів її правої півкулі.

За умовними сферами духовного буття людини, у яких під час перебігу мислення людини відбувається формування концепту, всі їхні відомі множини можна розглядати як емоційні, ментальні або трансцендентні концепти. Щодо категоріального структурування чи ступеня їхньої абстракції, то в системних схемах концепти набувають такої градації: концепт, підконцепт (концепт другого ієрархічного рівня), підпідконцепт (концепт третього рівня) і т. д. В окремих джерелах існують розподіли концептів за іншими їхніми другорядними ознаками, але в обсязі нашого розгляду особливої необхідності звертатися до цього не виникає.

За цих обставин дослідникам важливо чітко уявляти, що за наявності у мозку 10–14 мільйонів нейронів і додаткової кількості рогліальних клітин, що, перевищуючи у десять разів кількість самих нейронів, також беруть участь у мисленні людини [19, с. 533], обсяг результатів можливих енергетичних взаємодій нейрон-концептів є реально неосяжним. Слід також розуміти, що у процесі соціалізації завдяки стохастичній самоорганізації

різних видів пам'яті індивіда у вигляді сукупності певних нейронних сіток (або окремих популяцій нейронів), у його мозку відбувається формування тезаурусів емоційних, технологічних, звукових, образних та інших відомих нам концептів.

У площині вивчення механізму породження мислемовлення та миследій людини на особливу увагу заслуговує те, що в її довгостроковій пам'яті зберігаються складні технологічні концепти-дії, структура яких охоплює певну кількість смисломістких елементів, а також зв'язків між ними та алгоритми їхньої взаємодії в різних комунікативних ситуаціях. У цих концептах й закодовані приаманні психіці індивіда послідовності розумових і фізичних дій, які він набуває як життєвий досвід реагування на певні подразники, що виникають у комунікації та оточуючій його реальності. З часом, у міру набуття людиною додаткового чи нового соціального досвіду, ці концепти-дії здатні трансформуватися, тобто удосконалюватися у процесах їхнього саморозвитку.

Підкреслимо також, що джерелом психофізіологічної енергії, необхідної для когнітивної взаємодії таких різних за природою виникнення та функційним призначенням концептів, в організмі людини слугує енергія її емоцій. Висунуте

нами аксіоматичне положення [7, с. 365, 366] чітко постулює, що *будь-які подразники або стимули, інформаційно-енергетичний потенціал яких не досягає рівня інстинктів екзистенціальної сфери емоційного мислення індивіда, не здатні збуджувати жодні емоції чи почуття, а, отже, викликати чи впливати на перебіг процесів його мислемовлення і миследій.*

Простіше кажучи, поштовх для збудження емоцій надходить у психіку людини винятково від енергії її інстинктів. Це відбувається таким чином. У відповідь на дію певного подразника або стимулу у нейрон, що є носієм інстинкт-концепту, який зберігає пам'ять про необхідну інстинктивну реакцію, через його відростки (дендрити) надходять сигнали від рецепторних клітин і зовнішніх чи внутрішніх подразників.

За умов постійного набуття нового життєвого досвіду на одному нейроні-інстинкті може бути задіяно понад 100 тисяч дендритних відростків, по кожному з яких поступатимуть нервові токи від будь-яких нейронів або рецепторних (сенсорних) клітин. Від дії таких токів (тобто вхідних сигналів) нейрон збуджується і при досягненні певного енергетичного рівня відбувається його розрядження, а вихідні сигнали про збудження через аксон і відповідні розгалуження (коллатералі) миттєво

надходять до множини інших нейронів. Максимальна кількість інших нейронів, одночасно активованих одним інстинкт-концептом, може досягати кількох сотень [21, с. 622–626, 634–635]. Зазвичай унаслідок цього у мозку людини активується ціла низка популяції нейронів, концепти яких тим чи іншим чином пов'язані у довгостроковій пам'яті людини саме з цим інстинктом. Тому будь-яке енергетично насичене почуття також здатне збуджувати певний генетично зумовлений чи соціально набутий концепт-інстинкт, який, своєю чергою, обов'язково активує відповідну зміну емоційного стану індивіда.

Звідси неважко зрозуміти, що інстинкт-концепту притаманний і прямий, і зворотній енергетичний зв'язок із концептами-почуттями. Більше того, подібний реверсивно-енергетичний вплив може відбуватися і між концептами-змістами й інстинкт-концептами. Для цього необхідно лише, щоб концепт-зміст (наприклад, концепт-табу) набув у стохастичних процесах саморозвитку мислемовлення чи миследій індивіда енергетичного потенціалу, достатнього для активації/пригнічення енергії інстинкт-концепту. Залишається додати, що психофізіологічна енергія когнітивних процесів мислемовлення чи миследій актуалізується в орга-

нізмі людини в таких формах: електричні імпульси (нервові токи), постійні електромагнітні поля (нейронів і нейронних мембран), електромагнітні коливання, електрохімічні явища, фотони тощо.

Наведений вище стислий виклад характерних особливостей функціонування енергетичних механізмів стохастичного саморозвитку мислემовлення та миследій публічного мовця під час маніпулятивного спілкування з аудиторією переконливо свідчить, що концептуальне поле матриці його пам'яті створюється на основі смисломістких нейрон-концептів, що мають різне змістове насичення, різняться за рівнем енергетичного потенціалу та взаємодіють між собою за законами синергетики. У результаті їхньої взаємодії у мозку мовця й створюється тимчасова енерго-динамічна надсистема простору його комунікативної культури (далі ПКК).

4.5. Взаємодія просторів комунікативних культур мовця та слухача

На моделі рис. 12 показано, що ця, обмежена умовною оболонкою надсистема простору комунікативної культури (ПКК) мовця, охоплює його

духовну сферу (E_0) та перетинається з частковими просторами комунікативних культур подібної надсистеми ПКК кожного представника ($E_1, E_2, E_3, \dots E_n$) слухацької аудиторії. Заштрихованими на моделі ділянками перетину ПКК мовця з ПКК кожного окремого слухача нами позначено зони їхнього спільного соціокультурного простору, наявність яких і надає слухачеві можливість адекватного декодування змісту промови. Звернемо увагу на те, що за розміром ці ділянки є на моделі різними. Цим підкреслено необхідність урахувувати під час опису механізмів впливу публічного мовлення на аудиторію реальну дійсність, в умовах якої у будь-якій аудиторії незалежно від офіційного соціального статусу її представників завжди будуть присутні індивіди різних рівнів внутрішньої культури: високого, середнього та низького. Зрозуміло, що зі зниженням культурного рівня слухача зона його спільного з мовцем соціокультурного простору звужується, а, отже, зменшується і його здатність до адекватного декодування ідей лідера-мовця. Саме тому, зважаючи на це, для досягнення своїх цілей лідер має вдаватися до певних комплексів засобів маніпулятивного впливу, розрахованих на привернення уваги слухачів усіх трьох

культурних рівнів. Сутність технологічно-комунікативного прийому з використанням зазначених комплексів полягає у доборі мовцем таких комбінацій засобів спілкування, які є найбільш поширеними у середовищах представників цих культурних рівнів.

Ці особливості транслявання інформації на аудиторії зображено нами за допомогою стрілок 1, 2, 3, що беруть свій початок з оболонок сфер духовного буття мовця (екзистенціальній – E_0 , ментальній – M і трансцендентній – T) і є спрямованими на відповідні їм сфери кожного слухача ($E_1, E_2, E_3, \dots E_n$). При цьому зрозумілим стає те, що інформацію, яка транслюється мовцем, буде адекватно декодовано реципієнтом лише за умови її проходження крізь ділянки перетину його ПКК із ПКК мовця. В іншому випадку за умови виходу сигналу за межі зони спільного соціокультурного простору мовця і слухача (див. штрихову стрілку A) будь-яка інформація до свідомості слухача не потрапить. Про це переконливо свідчить той факт, що за відсутності у пам'яті реципієнта лише 30% понять, вживаних мовцем у будь-якому висловлюванні, він не здатен відтворити його смисл. Пояснюється це тим, що мозок реципієнта не знаходить у своєму тезаурусі відповідних

концептів-значень, а, отже, свідомість індивіда не здатна фіксувати цю інформацію навіть у короткостроковій пам'яті.

Якщо ж звернутися до відомого з когнітивної практики положення про те, що довгострокова пам'ять зберігає переважно ті концепти, смисломістку сутність яких засвоєно індивідом у результаті їхнього енергетичного резонансу з підвищеним рівнем його емоційного стану, то можна апріорі вважати, що під час добре підготовленої маніпулятивної промови кожний комплекс збуджуваних у духовній сфері лідера-мовця змістових та емоційних концептів неодмінно набуватиме значного енергетичного потенціалу.

Оскільки різниця рівнів індивідуальних культур і світоглядів слухачів в аудиторії є неминучою, то в практиці спілкування значна частина публічних мовців має вдаватися до вживання емоційних, полікультурних щодо аудиторії, широко світоглядних, яскраво контрастних комплексів засобів маніпулятивного впливу. Специфічною, притаманною, зазвичай, публічному мовленню є також можливість налагодження зворотного зв'язку лідера-мовця з аудиторією. Вона полягає в тому, що поряд із візуальним контролем реакції аудиторії на промову лідер після виголошен-

ня певної фокусної думки має можливість звертатися до слухачів із традиційними шаблонними закликами. У промовах політичних особистостей такими можуть бути періодично повторювані заклики на кшталт: «*Ми вимагаємо справедливості!*», «*Разом ми сила!*» або гасла чи заклики на зразок «*Ганьба!*». У релігійних лідерів це радше будуть такі акцентні фрази: «*З нами Бог!*», «*Амінь!*», «*Врятуй та помилуй!*» тощо. Разом із тим це можуть бути й символічні жести мовця і представників аудиторії, їхні ритмічні погойдування, підняття рук до неба й таке інше. На групи слухачів різних соціально-культурних рівнів неабиякий маніпулятивний вплив можуть здійснювати мовленнєво-комунікативні (лексичні, стилістичні, граматичні тощо), соціально-статусні (посада, вік, відомість, популярність тощо) та харизматичні (статут, одяг, манера спілкування тощо) ознаки лідера-мовця, які набувають у спілкуванні ролі факторів або засобів впливу особистості самого мовця.

4.5. Висновки і перспективи подальших наукових пошуків

Щодо подальших міркувань стосовно механізмів декодування інформації, яку лідер-мовець транслює на аудиторію, акцентуємо увагу на такому. По-перше, і породження психо-когнітивною системою мовця засобів транслювання інформації під час маніпулятивної комунікації, і її декодування слухачем відбуваються за тими самими механізмами, але здійснюються у зворотній послідовності. По-друге, стереотипи смислів промов сприймаються слухачами відповідно до їхніх культурних рівнів як інваріантна єдність генетично природжених і соціально набутих енергетичних потенціалів концептів-значень, накопичуваних протягом життя у їхній пам'яті. По-третє, що більшим буде енергетичний резонанс концептів-смислів та концептів-емоцій, трансльованих лідером на аудиторію з енергетикою подібних концептів, що є у пам'яті слухачів, то глибшим буде маніпулятивний вплив публічного мовлення.

Такими у площині міждисциплінарного аналізу існуючих результатів конкретно-наукових досліджень у їхньому загальному вигляді вбача-

ються нами енергетичні механізми, рушійні сили та комплекси мовних і позамовних засобів маніпулятивного впливу публічного мовця на аудиторію.

Зважаючи на викладені думки, ми сподіваємось, що вони можуть слугувати надійною основою для поглиблення наукового знання про закономірності та особливості перебігу процесів і явищ маніпулятивного впливу мовця на аудиторію, а також для подальшої конвенціолізації загальних уявлень та міждисциплінарних понять самої когнітивістики.

Замість післямови

За примхою природи гіпотетичне мислення є начебто відчинення вікна, через яке людина світ пізнавати має, але за ним все може бути темним, якщо досліднику методологічних знань не вистачає. Тому в науці назавжди залишишся лише знанням чужого ти адептом, допоки пам'ять наполегливо свою не збагатиш методології класичної солідним і логічним фрейм-концептом.

О. В. Клименюк

Використані джерела

1. Барретт, Л.Ф. (2018). *Як народжуються емоції. Таємне життя мозку* / Науково-популярне видання. Переклад з англійської. Перекладено за виданням: Feldman Barrett, L. (2017). *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
2. Валігура, О. (2008). *Фонетична інтерференція в англійському мовленні українських білінгвів*. Тернопіль: Підручники і посібники.
3. Калита, А.А. (2007). *Актуалізація емоційно-прагматичного потенціалу*. Тернопіль: Підручники і посібники.
4. Калита, А.А. (2016). *Енергетика мовлення*. Київ: Кафедра.
5. Калита, А.А. & Клименюк, О.В. (2004). Функціонально-енергетичний підхід: механізм актуалізації емоційно-прагматичного потенціалу висловлення. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Харків: Константа. № 635. 70-78.
6. Калита, А.А., & Клименюк, О.В. (2019). Методологія моделювання когнітивних процесів мислемовлення й мислєдїї людини. *Studia philologica*. Вип. 12. С. 13–29.
7. Калита, А.А., & Клименюк, О.В. (2022). *Методологічні основи когнітивних лінгво-енергетичних досліджень*. Київ: МПП «ЛИНО».
8. Калита, А.А, Клименюк, О.В., & Тараненко, Л.І. (2023). Механізми маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію. *Науковий вісник Херсонського дер-*

жавного університету. Серія Германістика та міжкультурна комунікація. № 1. С. 143–149.

DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2023-1-20>

9. Калита А.А. & Тараненко Л.І. (2011). Синергетизм породження й актуалізації фоноконцепту. *Наукові записки*. Вип. 96 (2). Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. С. 21–219.
10. Клименюк, О.В. (1998). *Системний підхід до інтенсифікації технологічних процесів*. Тернопіль: ЛІЛЕЯ.
11. Клименюк, О.В. (2005). *Методологія та методи наукового дослідження*: навч. посібник. Київ: Міленіум.
12. Клименюк, О.В. (2006). *Технологія наукового дослідження*: Авторський підручник. Київ-Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».
13. Клименюк, О.В. (2010). *Знання, пізнання, когніція*. Тернопіль: Підручники і посібники.
14. Клименюк, О.В. (2017). Когнітивістика: проблеми й реальність. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. 153. 438–460.
15. Клименюк, О.В. (2020). Інстинкти, емоції і почуття: міждисциплінарна лінгво-психологічна мегакласифікація. *Актуальні питання іноземної філології*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 12, 109–124.
16. Клименюк, О.В., Калита, А.А., & Бережна, Е.П. (1988). *Методологія і методика педагогічного дослідження. Постановка мети і завдань дослідження*. Київ: ГП ППО “Укрвузполіграф”.
17. Одрин, В.М., & Картавов, С.С. (1977). *Морфологический анализ систем. Построение морфологических таблиц*. Київ: Наукова думка.

18. Тараненко, Л.І. (2019). Піраміда Клименюка – універсальний методологічний інструментарій когнітивістики. *Актуальні питання іноземної філології: науковий журнал* / [редкол.: І. П. Біскуб (гол. ред.) та ін.]. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 11. 123–131.
19. Azevedo, F. A., Carvalho, L.R.B., Grinberg, L.T., Farfel, J. M., Ferretti, R.E.L., Leite, R.E.P., Filho, W.J., Lent R., & Herculano-Houzel, S. (2009). Equal numbers of neuronal and nonneuronal cells make the human brain an isometrically scaled-up primate brain. *Journal of Comparative Neurology*, 513 (5). 532–541.
<https://doi.org/10.1002/cne.21974>
20. Barnhill, A. (2014). What Is Manipulation? In *Manipulation: Theory and Practice* / Ed. by Christian Coons, Michael Weber. Oxford: Oxford University Press. 51–72.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199338207.003.0003>
21. Barsalou, L. W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology*, 59(1). 617–645.
[10.1146/annurev.psych.59.103006.093639](https://doi.org/10.1146/annurev.psych.59.103006.093639)
22. Cialdini, R. B. (2007). *Influence: The Psychology of Persuasion*. New York: Collins.
23. Harré R. (1985). Persuasion and Manipulation. Discourse and Communication. In the book *Discourse and Communication. New Approaches to the Analysis of Mass Media* / Ed. by Teun A. van Dijk. Vol. 10. Berlin: De Gruyter. 126–142.
<https://doi.org/10.1515/9783110852141>
24. Hoffman, M. & Keßler, Ch. (Hrsg.) (1998). Gestaltungsstrategien und strategisches Gestalten. Zur Persuasivität von Thematisierungsstilen im politischen Diskurs. *Beiträge zur Persuasionsforschung. Unter besonderer*

- Berücksichtigung textlinguistischer und stilistischer Aspekte.* Frankfurt a. M: Lang. S. 57–97.
25. Hovland, C.I., Janis, I.L. & Kelley, H.H. (1953). *Communication and persuasion: psychological studies of opinion change.* London: Yale University Press.
  26. Klymenyuk, A. (2021). An Interdisciplinary Poly-functional Lingual-cognitive classification of instincts. *Standard Language.* 94. 1–23.
doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.11
  27. Lee, J. J., and Pinker, S. (2010). Rationales for indirect speech: the Theory of the Strategic Speaker. *Psychological Review.* 117(3), 785–807.
[doi:10.1037/a0019688](https://doi.org/10.1037/a0019688)
  28. MacDougall, W. (2003). *An Introduction to Social Psychology.* Mineola, New-York: Dover Publication.
  29. *Manipulation: Theory and Practice* (2014) / Ed. by Christian Coons & Michael Weber. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199338207.001.0001>
  30. Pinker, S. (1995). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language.* London: Penguin.
  31. Reboul, A. (2021). Truthfully Misleading: Truth, Informativity, and Manipulation in Linguistic Communication. *Frontiers in Communication.* 6, 1–8.
<https://doi.org/10.3389/fcomm.2021.646820>
  32. Wood, A. W. (2014). Coercion, Manipulation, Exploitation. In *Manipulation: Theory and Practice* / Ed. by Christian Coons, Michael Weber. Oxford: Oxford University Press. 17–50.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199338207.003.0002>

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Калита Алла Андріївна,

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». (kalitanewadd@gmail.com)

Авторка енергетичної теорії мовлення А. А. Калита в обсязі формування концептуальної парадигми самої теорії науково обґрунтувала такий новий методологічний інструментарій сучасних когнітивно-лінгвістичних досліджень, як: фундаментальний теоретичний принцип збереження емоційно-прагматичного потенціалу (ЕПП) висловлення; функційно-енергетичний напрям дослідження актуалізації ЕПП висловлення; функційно-рівневий підхід до аналізу взаємодії системи фонетичних засобів із засобами інших рівнів мови в актуалізації смислу англійського емоційного висловлення; системну парадигму підпорядкувань напрямів та аспектів існуючих і потенційно можливих лінгво-енергетичних досліджень процесів комунікації. У співавторстві з колегами

очолюваного нею неформального об'єднання «Київська фонетична школа» А. А. Калитою розроблено: критерій кількісної оцінки рівня актуалізації ЕПП висловлення (К-критерій Калити – Тараненко); модель перерозподілу енергії ЕПП висловлення між вербальними та невербальними засобами комунікації; узагальнену та часткові когнітивні моделі мислемовленнєвої діяльності білінгва; багаторівневу модель функціонування психофізіологічної енергії у сфері духовного буття комуніканта; інтегративну модель взаємодії факторів породження смислу висловлення у координатах «емоція – прагматична функція»; структурно-когнітивну модель функціонування механізмів породження суттєвого впливу у мовленнєво-музичній комунікації; модель механізму інтеграції суттєвого потенціалу ритму озвученого тексту та низку відповідних часткових моделей. У її працях обґрунтовано також вичерпні класифікації: мовних універсалій, типів і видів емоційних висловлень, психо-енергетичних ознак пауз озвученого мовлення, структурних елементів тексту мовленнєво-музичного твору, узагальнену модель генезису жанрів художніх текстів; модель механізму маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію тощо.

Тараненко Лариса Іванівна,

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». (larysataranenko@gmail.com)

До наукового доробку Л. І. Тараненко – безпосередньої учениці, незмінної колеги та творчої соратниці А. А. Калити у царині наукових розвідок сучасної когнітивістики, належить: класифікація функційних, структурних і семантичних ознак озвученого тексту англійської прозової байки; універсальна матриця для аналізу взаємодії просодичних та лексико-граматичних засобів зв'язності тексту англійської прозової байки; алгоритмічні моделі фабул англійських фольклорних текстів малої форми, що актуалізують позитивні й негативні ідеї; методологічна матриця для аналізу пропозиційно-етичних алгоритмів байок тощо.

У співавторстві з колегами по «Київській фонетичній школі» Л. І. Тараненко розроблено: критерій кількісної оцінки рівня актуалізації емоційно-прагматичного потенціалу висловлення (К-критерій Калити – Тараненко); узагальнену модель генезису жанрів художніх текстів; модель механізму маніпулятивного впливу публічного мовлення на аудиторію.

Клименюк Олександр Валеріанович,

кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник, професор Центру кар'єрного зростання Міжнародного університету фінансів. (san-aleksandr@ukr.net)

Філософ-методолог – науковий консультант «Київської фонетичної школи» О. В. Клименюк є автором таких вербально-графічних моделей вищого рівня наукової абстракції, як: узагальнена модель маятника пізнання та її часткові спіралеподібні й інтегральні інтерпретації; когнітивна модель зірки полілектики; когнітивна модель піраміди духовного буття індивіда, що отримала назву піраміди Клименюка; модель взаємодії макро- й мікрокосму сфер духовного буття особистості; загальна й часткові моделі концептосфери пам'яті індивіда. О. В. Клименюк є також автором значної кількості теоретико-методологічних праць із проблем знання, пізнання й когнітивістики.

Наукове видання

Алла Андріївна Калита
Олександр Валеріанович Клименюк
Лариса Іванівна Тараненко

**МАНІПУЛЯЦІЯ В МОВЛЕННЄВІЙ
КОМУНІКАЦІЇ**

Монографія

За редакцією авторів

Відпов. редактор від кафедри теорії,
практики та перекладу англ. мови
КПІ ім. Ігоря Сікорського
І.М. Борбенчук

Видавництво «Тропеа»

Підписано до друку 03.09.2024
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Замовлення № /23. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 10,7. Наклад 300 прим.

Віддруковано згідно з наданим
оригінал-макетом ТОВ «Про Формат».
Україна, 04080, м. Київ, вул. Кирилівська 86.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру
ДК № 5942 від 11 січня 2018 р.

**Калита
Алла Андріївна,**

доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри
теорії, практики та перекладу
англійської мови, КПІ ім. Ігоря
Сікорського;

**Тараненко
Лариса Іванівна,**

доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри
теорії, практики та перекладу
англійської мови, КПІ
ім. Ігоря Сікорського;

**Клименюк
Олександр
Валеріанович,**

філософ-методолог, синектик-
аналітик, кандидат технічних
наук, провідний науковий спів-
робітник, професор, Міжна-
родний університет фінансів

